

ЛННБ України ім. В. Стефаніка

01271324K

ВІСНИК ПРАСОВУ

А. КАЩЕНКО

д. т. м. 54.

Борці За Правду

ПОВІСТЬ

164964

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
В КАНАДІ

ЦІКАВІ КНИЖКИ

ДО ЧИТАНЯ

Сорок тисяч миль під водою. Ю. Верн	1.00
Подорож до місяця. — Ю. Верн	40ц.
Зидіне іаломника в Єрусалимі. Л. Толстой ...	20ц.
Деять Братів і Десята сестриця Галя	20ц.
Звідки взялись і що значать назви „Русь” і „Україна”	30ц.
Жите і гаука грецького філзофа Сократа ...	25ц.
Історія Московщини. — Л.М. Благовіщенський	40ц.
Кайдашева Сімя. — Іван Нечуй-Левицький ...	60ц.
Кармелюк і Невільничка. — Марко Вовчок ...	20ц.
Кльод Ге. — Віктор Гіго	20ц.
Культура, Національність і Асиміляція	30ц.
Наша мова — Географ. України і др.	10ц.
Огляд Українського Письменства	30ц.
Ілюстр. Укр. Письменство в житеписях	35ц.
Опришок і другі оповіданя	20ц.
Перша Ластівка Українських Пісень	30ц.
Перша пригода Ничипора Довгочхуна	15ц.
Подорож Гулівера до краю Лїліпутів	20ц.
Подорож Гулівера до краю Великанів	20ц.
Спартак. — Ц. Самійлова	30ц.
Стилїстика, Поетика і Реторика	40ц.
Грішники роман-хронїка	80ц.
Українська Читальня	25ц.
Хмельниччина в Галичинї	20ц.
Шкільні Образки. — Д. Макогон	10ц.
Як львиця виховала царського сина	20ц.
Молодий Вік, збірка	40ц.
Тайни Царської Родини в Відни	50ц.
Суд чотирьох. — Едгар Вейлс	40ц.
Змовленя разом з грїшми присилайте на адресу:	

UKRAINIAN VOICE

Box 3626,

Winnipeg, Man.

А. КАЩЕНКО

~~21.579~~

БОРЦІ ЗА ПРАВДУ

44
ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

У-В-С

См 2023-10.7
164964

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА

В КАНАДІ

210-214 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

164964

8 (с) У. : 1917 - 3

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 59033

I.

Весна почала вже збирати степ у зелені шати, оздоблені різнокольоровими квітками. Від краю до краю неба, скільки оком глянь, простяг ся той степ тихий, спокійний і рівний, як море у теплий безвітряний день. Ні ярочка у степу, ні горбочка.. Тільки могили, нерухомі, степові вартові, край неба бовваніють, з вітрами та з орлами розмовляють, про минуле згадують...

Тільки орел, що розпластавши у повітрі могучі крила, кружляв під самою хмарою, спроміг ся розглядіти, що серед того зеленого моря, глибоко у нього пірнувши, біг кіньми невеликий гурт козаків. Мов чорні комашки посували ся ті козаки по безкрайому степу з півночі на південь, все далі та далі від рідної України, туди, де віра погана, де неволя бісурманська—розлука християнська.

То їхав Богдан Хмельницький з своїм сином Тимошем та з славними товаришами: Богуном, Джеджалієм, Бурляєм, Довбнею та Влучаком. Вони їхали з Січи Запорожської до хана кримського, просити його помочі на Поляків, що повернули славне козацтво на хлонів, повідбирали собі у козаків землі й маєтки, запродали Жидам святі церкви і ганьбили те, що найдорожше в людини — ганьбили честь жінок та дівчат українських.

Попереду на буланому оґирі, красувала ся велична і могутня постать Богдана Хмельницького. Його червоний жупан з довгими вильотами брав у себе очи мов пишний мак, що зацвив серед зеленого степу. Високе чоло Богдана поділило ся на двоє глибокою зморщкою, над очима його збігали ся до купи рясні брови, а довгі вуси, обгорнувши уста півколом, мов застигли у своїй пишній красі. На всій поставі козацького ватажка відбивала ся глибока дума й рішучість.

Не за легку справу брав ся Хмельницький. Він брав ся за ту саму справу, що через неї Наливайко, Сулима, Павлюк і Остряниця загинули лотою смертною під руками катів... за справу визволення України з під лядської кормиґи... Козацької сили немає... Реєстрові козаки у ярмі і покірливі гнобителям своєї батьківщини... Коло самої навіть Січи Запорожеської стояла польська залога, що тепер гнала ся за козаками, намагаючись захопити непокірливого Чигиринського сотника і запровадити його у Варшаву на ганебне катованє й страту.

Поруч з Хмельницьким з одного боку їхав кремязний, як дубовий пень, довговусий козак Богун та високий мов дзвіниця Джеджалій. В обох запорожців були за плечима рупниці, біля боку шаблі, а за поясом пістолі. З другого боку від Богдана басував конем син його Тиміш, бравий, чорновусий парубок, у блакитньому жупані, а позаду їхали

запеклої вдачі козаки, Довбня, з келепом замість шаблі біля боку, та два посивілі вже січовики, Бурляй і Влучак.

Зброя сього останнього запорожця також відріжняла ся від зброї товариства і за плечима у нього, замість рушниці, був лук та сагайдак з стрілами. Влучак не любив рушниць і глузливо звав їх пукавками, додаючи що вони на полюваню тільки полохають дичин, а на війні виявляють вояків ворогам. Влучак давав перевагу луку та стрілам, „бо ними”, говорив він, „ще за дідів і прадідів наші козаки стріляли”. За те й справді другого такого влучака, як він, не було на всьому Запорозжі.

— Про що замислив ся? — Звернув ся Богун до Хмельницького. — Дасть Бог вийде на добре. Нам тільки б з допомогою Орди взяти хоч одну добру перемогу над Ляхами, а там повстане вся Україна, забличать ножі та списи і будеш ти гетьманом.

— Або на шибеніці... — обізвав ся Богдан. — Або жили з мене живого тягнути будуть... або спечуть, як Наливайка!

— Чи від тебе чую, Богдане? — здивував ся Богун. — Ти страхаєш ся? ти вагаєш ся?

— Ні, не страхаю ся! — рішучо відповів Хмельницький. — Хоч би воно й стало ся так, то не бою ся. Або смерть мені, або воля Україні! Коли б я бояв ся смерті, то не поліз би у нашу звіру, що його сам роз-

дратував. Адже не рабував ще хан того, що я з зачорочцями попалив та поруйнував береги Криму, а до того ще потопив п'ятьнайцять бісурманських кораблів з крамом та військом. Чи не наготовив він за для мене, замість помочи, довічну неволю або й смерть!

— Ні, того не бій ся! — обізвав ся Джеджалій. — Сміливого ворога хан поважає. Татарські хани завжди були лицарями, і через те, що ти сам ідеш до хана своєю волею, тобі не буде зроблено ніякого лиха. Бурляєви, що також морем водив козаків і Синоп поруйнував, також на мою думку нема чого боятися, а от мені, так справді, колиб не здобути лиха за те, що зрадив я свою, бісурманську віру та приєднав ся до вас, зачорочців.

— Ви всі складаєте мій почет — сказав Богдан — і як що моя справа вийде ея добре, то з вас нікого не насміють зачепити.

— Он як всім виходить на добре, — подумав собі Богун. — а чи складеть ся ж так мені?... Чи знайду я свою кохану дівчину, свою наречену, Марину?

Іван Богун був походженем з стародавнього козацького роду, що мав предківщину, хутір, біля річки Бугу, недалеко Винниці. Наречена Богунова, Марина Міхнюківна, що її зараз згадував, була шляхотського, українського роду.

Міхнюкові й Богунові були сусідами і по сусідському приятелювали, а коли в Міх-

нюків народила ся дочка Марина, і вони справляли її хрестини, Богуні висватали її за свого сина Івана, хоч йому вже й тоді було п'ятьнайдцять років. З того часу наречені мало коли й бачили ся, бо Іван вчив ся в бурсі, а далі козакував, і був здебільшого на запорожській Січі, або у походах; Марина ж зростала на хуторі батьків, а освіту діставала від учителя-Німця.

Все те щасливе жите Богунів та Міхнюків давно минуло ся. Іванові батьки померли, а предківщину Богунів, за його участь в Павлюка та Остриниці, було сконфісковано. З родини Міхнюків в повстанях брав участь тільки дворідний брат Марини, але й сего було досить, щоби сусідні польські пани відбирали їх маєток собі.

Покривджений та збіднілий Міхнюк мусів задавити в своїйому серці почуте пімсти і подав ся річкою Бугом на полудне, шукати вільної землі. Оселив ся він знову таки біля Бугу, там, де внадала в нього річка Кадима, і там збудував собі хату і почав розводити сад.

Про Івана Міхнюки давно не мали ніякої звістки, але він памятав зановіт батьків і відшукав Міхнюків в новому хуторі. Загартований вже під ті чати в бойовищах козак побачив тут чарівної вроди карооку дівчину, свою наречену Марину, і його серце відразу прикипіло до неї. Марина, що зустріла його як дитина, що далі почала зглядати ся на

молодецьку постать козака іншим поглядом і стала його соромитись.

Пробувши в Міхнюків два місяці, Богун вдруге посватав Марину і став її нареченим уже з власної згоди дівчини. Про те побратись нареченим не судило ся. Богунови небезпечно було жити на Україні, бо Поляки шукали його голови, і через те він, порадившись з Міхнюками, намірив ся податись на запоржські землі, аж на Самар, і повернутись за Мариною вже після того, як збудує там собі зимівник.

На чому Богун став, те й вчинив, але прибувши зимою до Бугу, він знайшов тільки димар від Міхнюкової хати та обгорілі колоди. Розпитавшись же по околиці, довідав ся, що в осені набігла сюди орда і старих Міхнюків повбивала, а його наречену, його запашну квітку-Марину, забрала в полон й погнала до Криму.

Богун був болячо вражений і засмучений сею пригодою, бо щиро кохав наречену. Веселий, та жвавий до того часу, він став тепер сумним, і ніхто вже, навіть серед веселого товариства, не чув більше його сміху. Проте, повернувшись до Січи, Богун почав добувати гроший, щоб викупити Марину з неволі.

Під той саме час до Січи прибув Хмельницький збирати товариство, щоб піднятись на Поляків. Богун приєднав ся до нього, і коли той налагодив ся їхати до Криму за

хановою допомогою, Богун поїхав разом з ним, маючи надію при сій нагоді відшукати й викупити свою наречену.

Деякий час після розмови козаки їхали мовчки. Коні їхні хотіли пити і бігли тихше. Сонце пекло по літньому і наганяло дрімоту. Птаство цвірінькало поміж зеленою травою й виспівувало у повітрі, поки, почувши високо під небом орляний клекіт, враз пришикло й поховало ся.

— Ану, панове, — обізвав ся молодий Хмельниченко, — гляньте у гору! Як що влучить хто небудь з нас в орла, то буде Україна вільна від ляхів, а як ні, то будемо на палях!

— Почав уже свої вигадки! — з усмішкою на устах обізвав ся його батько. — Ніколи ти його не влучиш!

Тиміш взяв до рук рушницю, націливсь і вистрілив. Орел хитнув ся на бік, але скоро знову розпластав крила і почав кружляти над степом.

— Не влучив! — сказав засмучений козак. — А ну ви, дядьку Джеджалію.

Джеджалій націливсь і вистрілив, але наслідки були такі самі: орел немов дратував козаків і наче висів у повітрі над їх головами.

— Мабуть куля не досягає! — сказав Джеджалій незадоволено.

В ту мить позад Богуна застогнала тетива під рукою Влучака, і гнучка стріла жа-

лібно заголосила, підносячись вище та вище під небо. Ось її жве не чути... Всі, сперши дух, дивлять ся в гору, де в блакиті неба ширяв стеновий хижак. Аж ось він раптом підкинув у гору крилами так, що вони одно о друго ударились, клубком перекинув ся кілька разів в повітрі, неначе з чимсь змагаючись і каменем вшав козакам до ніг, розкинувши свої, колись могучі, а тепер безсилі крила... Стріла влучила хижакowi в груди і острьяком рихли виглядала з його спини.

Крики здивованя й радості продинали в стену.

— Ну й Влучак! Ну й козак добрий.

— Спасибі вам, Петре, велике! — кинув ся Тиміш до Влучака. — Ви вратуйте Україну!

— Як би то так було легко врятувати нашу неньку — з задоволеною усмішкою відповів старий запорожець.

Козаки попростували далі. Хмельницький вже не бояв ся польської погоні, бо козаки тепер були на татарських стенах, куди Поляки не насліді б забігати. Він прямував тепер до Перекопу, де боєм був його давний ворог, а по лицарству приятель. Туган-Бей. Боснан мав надію, що Туган-Бей, поважачи лицарство, не буде метитись. І козацький ватажок не помилив ся: Туган-Бей став йому в великій пригоді.

II.

Від тяжких мук, що їх зазнала Богунова наречена Марина підчас перегону її з невільниками з України в Крим, та від пекучої розпуки через смерть батьків, вона стала зовсім байдужа до своєї власної долі. Дівчина почувала тільки те, що жити на світі далі вона не може і повинна якось заподіяти собі смерть. Увесь час, поки її вели до Бахчисараю, Марина тільки й думала про те, як би досягти своєї мети. Тимчасом врода Марини та її розум і шляхотне вихованє скоро звернули на неї увагу ханських прибічників і найблизший до хана мурза Хамамбет поставив її перед ханські очі.

Тільки тепер, коли хан уняв ся у молоду дівчину своїми ласими очима, затріпотіла Марина за свою долю, душа її чоняла ся смертельною розпукою, світ заступив ся туманом і вона зомліла схилила ся до рук Хамамбета.

Коли Марина прочуняла ся, вона була вже в гаремі, на мягкому ліжку, серед розкошів та пахощів, а коло неї сиділа циганка Астара, приставлена до дівчини за служницю.

Астара давала дівчині щось нюхати, а далі умовила вишити якогось зілля, що від нього по всьому тілі дівчини пішла тепло і вона підвела ся.

Проживши після того якийсь час в га-

ремі, Марина дуже полюбила циганку, бо та щиро до неї ставила ся й співчувала її горю. Вони були майже землячки. Кочуючи з чоловіком чонад Дністром, Астара знала українську мову однаково як і свою циганську. Марина давно вже розказала Астарі про своє жите, тяжку смерть батьків і нудьгу за милим козаком, її нареченим; циганка, що за весь час свого невільничого житя у Бахчасараї, вперше зазнала ласку, всім серцем прихилила ся до дівчини і також розповідала про своє жите. Плачучи циганка розказала, як щасливо вона кохала ся з своїм чоловіком, як придбала трое діточок, як курчаток маленьких і як одного дня набігли до Дністра татари, побрали всіх в неволю і розлучили її з чоловіком і з діточками-підлітками.

— Тому минуло більше як девять років, — говорила, втираючи сльози Астара, — і моя менша доня, нещасна зіронька, моя Заря, повинна би бути тепер такою, як і ти. Але де вона? Де? Кого втішає своїм дитячим тілом? Чиї очи веселить своєю дівочою красою?

В такі хвилини обидві невільниці, стара й молоденька, разом плакали, пригорнувшись одна до другої, як дві рибоньки, викинуті на берег.

Марина знала вже, що мусить стати жінкою хана і навіть переболіла вже з приводу сього серцем. Вона знала, що її нема

звідки сподівати ся поратунку і звикла вже до сеї гіркої думки, але як тільки в її покої приходив хан, вона з жахом ховала ся від нього, бо бачила в татарині убийцю своїх батьків і ворога любої батьківщини її, України. Сього почуття огиди до хана вона не мала змоги перемогчи і охоче приймала кару за непокірливість йому, а все таки не корила ся

Боліючи за молоду дівчину серцем, Астара одного разу спитала її:

— Хочеш, Газізію, — так по татарському звали Марину, — я зроблю так, що хан не буде тобі огидливий?

— Не зви мене, Астарочко, Газізією. Мені не любе се бісурманське імя. Зви мене Мариною. Нехай хоч рідне імя нагадає мені про Україну. А як же ти можеш зробити, щоб хан не був мені огидливий?

— Я дам тобі такого зїля, що, як вищеш, то й покохаєш хана і тоді будеш собі жити щасливою?

— Покохати хана? — жахливо скрикнула Марина, Борони Боже від того!... Я кохаю иншого!...

— Того ти забудеш! — перебила циганка. — Тай нащо тобі його памятати? Тільки мука одна.

— Нізащо в світі. Нехай лішше візьме мене бісурман примусом, нехай буду боліти серцем і мучитись, а щоб забути Івана та покохати бісурмена, то не дай того, Боже!

Не давай мені такого зіля, Астарочко... не давай! Зроби лїшше так, щоб я стала ханови нелюба і він від мене відчепив ся.

— Нічого, дитино моя, не булоб з того доброго... — сказала журливо Астара. — Нелюба будеш ханови, то подарує він тебе якомусь мурзі, старому ласуну і буде тільки гірше. Така вже твоя доля, бідна моя бранка, щоб свого щастя не мати, а бути за утіху ворогови!

Розпука опанувала душею молодої дівчини з розмови циганки.

— Ой, Боже мій... Боже мій! Мати Божя! заридала Марина. — За що ви покинули мене сиротину? Отрути дай, Астарочко! Щоб не дістатись мені на ганьбу... Щоб збути ся своєї гіркої долі!

А стара почала милувати дівчину і заспокоювати, а щоб чимсь її розважити, перевела розмову на бахчисарайські новини.

— Знаєш, Мариночко, до хана приїхали гості з вашого краю, з України.

— Наші козаки та до хана в гості? — здивувала ся дівчина. — До сього відвічного ворога? Ніколи того не може бути!

— Так вони не гостювати прибули, а просити помочі на Ляхів. Хочуть Україну від Ляхів визволяти.

Сльози враз зникли з карих очий дівчини і в них загравав промінь радісної цікавості.

— Невже справді? — схопила вона. —

Хтож саме прибув? Може чула, Астарочко, так говори!

— Чула від євнухів, що Хмельницький прибув з сином та п'ятьма товаришами.

— Хмельницький? Чула про нього. Іван оповідав, що ходив колись з Хмельницьким в Чорне море. Та він хоче визволяти Україну? Ой леле, яке щастє! Поможи йому Господи! Мій Іван тої думки, що колиб дяхи не задавили Україну та не знищили козацтва, то ми давно би звоювали татарів і весь їхній поганий Крим спльондрували. Тодіб не було кому ані гнобити нас на нашій землі, ані руйнувати України та забирати людей наших у неволю. А щож, Астарочка, як до того ставить ся хан? Не чула?

— Навряд чи те все станеть ся, бо кажут, хан лютий на козаків і на сього самого Хмельницького за те, що вони завсїгди його царство воювали. От козаки вже тиждень в Бахчисаяї живуть, а хан досї не пустив їх перед свої очі.

Марина задумалась. Поміж брівоньками дівчини склала ся смужка, щоким заграли рум'янцем, а сама вона важко дихала і дивилась кудись на бік, неначе бачила там відповідь на якусь думку. Згодом Марина встала з софи і почала розмову вже голосом людини, що на чомусь уже стала.

— А як ти гадаєш, Астаро: хан допоміг би козакам, колиб я його про те благала?

— Ти, дитино? — здивувала ся циган-

и-59033

Львів. Бібліотека
АН УРСР

~~21.579~~

ка. Про се згодом обміркувавши питанє Марини, вона додала:

— А може й справді хан вчинив би по твоєму бажаню, колиб ти стала до нього ласкавішою. З усього виходить, що він тебе покохав не хижацьким коханєм, що аби би дівоцтво взяти, а певним, щирим коханєм. Інший з свого гарему дівчині вің за непокірливість давно звелів би голову зняти, тебеж він жаліє і наказує тільки злегка, бити різками.

— Так я його благатиму! — сказала рішучо Марина і почала ченурити своє волосє та вбирати ся в састове татарське убранє. — Адже я вже досить розмовляю по татарськи, Астарочко?

— Добре! Хан тебе розуміє!

Коли в вечер того дня хан навідав ся до Марини, вона не ховала ся від нього, як звичайно було, під килими, або за софу, а зустріла його чемно й таскаво.

Хан Іслам Гірей був ще не старий і в його не дуже довгій, рудій бороті тільки поде-куди почала вибивати ся сивина. Як для того часу, він мав добру арабську освіту. Улестливість прибічників та невільничя покірливість давно набридли ханови і упертість Марини разом з її соромливістю дуже приваблювали його до неї.

Побачивши сьогодня дівчину ласкавою й непохливною, хан зрадів. Веселий він сїв на софу і з несіхом почав розпитувати Ма-

рину, через що вона так його боїть ся.

— Великий царю! — сказала Марина.
— Ти хочеш, щоб я стала тобі дружиною, а як те може статись, коли я бачу в тобі свого лютого ворога.

— Який же я тобі ворог? — спитав здивовано хан. — Глянь; ти бранка, невільниця, а в яких розкошах ти пробуваєш! Вороги так не чинять. Ти повинна почувати себе щасливою, бути мені вдячною й любити мене!

— А хіба пташка любить ту людину, що замкнула її в золоту клітку? Ти зроби так, щоб сі покої не були мені тюрмою.

Горде чоло Іслама стало суворим.

— Се неможливо, — відповів він. — По нашому закону жінки повинні жити в гаремі.

— Я не на волю натякаю, перебила Марина. — Ти зроби так, щоб я тебе покохала, а для сього треба, щоб я не дивила ся на тебе, як на ворога своєї рідної країни. Ви Татари від віку тільки шили нашу кров, жили працею наших невільників і втіпали ся нами. дочками України. І ти чинив те саме. Як же можу я покохати тебе, ворога моєї рідної землі?

Хан ще дуще насунув брови.

— Ти дуже смілива й невдячна! Коли так, то я примушу тебе стати моєю жінкою, хоч би довело ся забити тебе на смерть!

Марина не злякала ся. Вона сіла на подушку біля хана, поклала свої руки йому на коліна і ласкаво зазираючи йому в очи, поча-

ла говорити:

— Царю мій! Ти маєш силу й владу, щоб би взяти моє тіло, але нащо воно тобі, коли я не дам тобі свого серця й душі? Хіноа мало в тебе жінок, навіть красніших за мене? Коли бажаєш серця мого й кохання, то стань спільником Хмельницькому й допоможи йому визволити Україну з під ляцької кормиги. Тоді я знатиму, що ти брат мого народу, а не ворог, і вір — я покохаю тебе всім серцем і дам тобі щастя, що другого такого не може бути на світі.

Хан сидів на софі мовчки, замислений, але зморщки в него на чолі поросходили ся. Марина зрозуміла, що перемога недалеко і припала йому до колін всім станом.

— Ти, царю, великий і могутний! Ти не побойш ся піти війною на Польщу і допоможеш Україні визволити й набути сили?

Хан млів від тепла молодого, дівочого тіла, але не хотів того виявити і не хотів дати згоди відразу.

— Се не така справа, — відповів він через кілька хвилин, — щоб тут її з тобою рішати. Побачу ся з Хмельницьким, тоді й обміркую, що вчинити.

Побалакавши після того з Мариною ще з чів години, хан помилував її рукою і, поцілувавши в чоло, вийшов з покою.

III.

Через день після розмови з Мариною Іслам Гірей зібрав до палати всіх своїх мурзів на пораду. В найбільшому покою ханської палати вся підлога була застелена шовковими килимами, а по під стінами довгими рядами стояли м'які софи. По тих софах, підобгавши під себе ноги, сиділи, загорнуті в різнокольорові халати, сивобороді мурзи, молодші з них, що не помістилися на софах, сиділи на шовкових подушках. Всі з увагою й страхом дивилися на хана, що сидів на окремій, найвисшій софі, і чекали почути його власне слово.

— Знаєте ви всі, — почав не поспішаючи говорити хан, — яку велику шкоду чинять з покою віку козаки. Не буду вже я згадувати про їх ватажків Вишневецького, Сагайдачного, Кішку та Сулиму... Ті вже всі стали перед грізні очі Аллаха і прийняли від него кару за свої вчинки... А от і в недавні роки козаки робили багато шкоди нам з отаманом Бурляем та Хмельницьким. Тепер сей самий Хмельницький прибув в моє царство просити моєї помочі на Поляків. Так от я й скликав вас, поважні мужі, щоб разом обміркувати, чи корисно нам допомогати Хмельницькому і йти з ордою на польські землі, чи ні.

Оден по другім, почерзі, висловлювалися мурзи. Де хто радив стати з козаками до

спілки, бо тоді можна буде безпечно винасувати косяки коний та отари овець по всіх степах і плавати Чорним морем; про те більшість була тої думки, що правовірним не годить ся з христіянами єднати ся, бо така спілка розгніває Аллаха, і він не дасть Орді щастя в війні.

Коли всі висловили ся, почав знову говорити Іслам Гірей.

— Мудро кажуть ті, хто не радить єднати ся з христіянами, бо не благословив би Аллах такої спілки, але пособляти христіянам руйнувати й вигубляти їх же братів християн, се діло цілком угодне Аллахови. Польща тепер велика й могутня через те, що воює руками козаків, коли ж допоможемо ми козакам відірвати ся з усією Україною, від Польщі, то й Польща занепаде, й Україна, ворогуючи з нею, не набуде такої сили, щоб нас страхати. Так от кажу я: подавши поміч Хмельницькому, ми поживемо польське добро й золото, зробимо угодне Аллахови діло, бо зібемо велику війну поміж христіянами, збудемо ся на півночі шкідливого ворога, козаків, і нарешті догодимо падішахови, бо забезпечимо від козаків турецькі чорноморські береги.

— Сам Аллах промовляв устами великого хана! — загукали мурзи, вклонюючись йому до землі. — Нехай станеть ся по твоєму мудрому слові, великий хане!

Другого дня в тім же покою ханської палати Богдан Хмельницький на шаблі Іслам-

Гірея присягнув, що запрошує він хана до спілки з щирим серцем, ні в чому його не зрадить і не наведе на лихе. Після присяги хан подав йому руку на доказ того, що пристає з ним до спілки, і таким чином спілка козацького ватажка з Кримським ханом заклала ся. При сьому були свідками всі мурзи і весь почет Хмельницького, себ то всі прибувші з ним товариші.

Богун не марнував того часу, що пробув в Бахчисараї і дбав про свою справу. Знаючи добре, що по всіх землях і по всіх краях світа з грішми можливо досягти всього, чого бажаєш, він, лагодючись до Криму, добре набив свій черес червінцями. По татарському Богун знав добре, як і всі прочі товариші Хмельницького, і се спріяло йому, щоб терти ся поміж мурзами і розпитувати ся про бранців, що були в осени захоплені по над Бугом.

В татарів мала ся де-яка регістрація бранців, бо вони богатіли з того, що випускали бранців на волю за викуп, і Богун скоро довідав ся, що дівчина Міхнюківна — в Бахчисараї, але на всі його просьби сказати в кого вона є, йому відмовляли, що не знають, або направляли до Хамамбета мурзи, сей же останній навпрямки сказав Богунови, що про Міхнюківну нема чого й клопотатись, бо її долі можуть позаздрити всі жінки на світі і що її ні за які гроші викупити неможливо.

Сі таємні натяканя й підморгуваня по-

між мурзами всякий раз, коли Богун заводив розмову про Міхноківну, упевнили козака в його тяжких гадках, що вона в гаремі самого хана Іслам-Гірея. Але Богун був не з тих людей, що схиляють ся перед перенонами.

Як що неможливо взяти за викуп, то доведеть ся викрасти!... — рішив завзятий козак, і в той самий вечер, коли закладала ся снілка з ханом, він пішов до найстаршого євнуха ханського гарему. В його думках склав ся такий замір, щоб за гроші добути в старшого євнуха дозвіл на побаченє з Марриною і під час побаченя взяти її і вивезти з Криму.

Старший євнух жив в задньому дворі ханської палати. Коли Богун приступив до него, той саме порядкував з меншими євнухами, гримав на гаремних служниць, а найдужче на Астару.

— Як то ти навчасні молоду базію? Доки вона буде дрочитись та баламутити добре серце найяснішого нашого володаря? Великий хан гнівається на красуню, а з нас лови до долу котять ся!

— Не гнівай ся, вельможний ага! — покірливо відмовила циганка. — От вже Аллаг почув мої благаня і помнякшив серце Газізі. Вчора вона ласкаво розмовляла з нашим владарем і навіть рукою його милувала!

— Милувала рукою? — глузливо гримнув євнух. — Шкіру б я спустив з сеї красуні, а не панькав ся б з нею, як панькаєть ся

хан! Йї таке щастє: сам хан підвів на неї свої ясні очи, а запекла християнка ще мордуєть ся!

Тут саме увійшов в покої Богун і євнух раптом вирядив всіх геть, а гостя чемно привитав і посадив поруч себе на софу.

Богун зразу приступив ся до діла, щоб не дати євнухови опам'ятатись і накрити його мокрим рядном.

— У тебе, ага, в ханському гаремі є дівчина з України, шляхтянка Марина Міхнюківна, що ваші татари захопили торік біля Бугу?

— Те... — злякано зацікавив на Богуну євнух і, вставши з софи, обдивив ся, чи не підслухує хто по за килимами, що висіли замість дверей.

— Від кого козак про те довідав ся?...

Богун зрозумів, що здогади його певні, що його мила дівчина тут, в ханському гаремі, і що воця вже не його, а ханова. Мов кліщами здавила йому серце дійсність, і був момент, що він хотів покинути все і вернутись на Україну, не побачившись з Мариною, але та легкодушність недовго панувала над душею завзятого козака.

— Ні, не покину без помочи беззаступну сироту, — рішив він у своїому серці, — поки не почую від самої, що вона своєю волею живе з ханом!

Богун переміг себе, не замістив, щоб та мука, що була в него в серці, відбила ся

на його виді, і веначе спокійно відповів:

— Я чув про те ще на Січи запорожській. Міхнюківна моя наречена, і я хотів би її викушити.

Євнух широко розплющив очи і підняв до гори свою сиву бороду. Він придивлявся до Богуна, веначе хотів розпізнати, чи не зсунувся той з глузду.

— З того часу, — почав він нарешті, — як світить сонце, кримські володарі не продали своїх жінок.

— Ну, а може б ти спитав?

— За єдине таке образливе питанє хан зарубав би мене власноручно!

Щоб не гаяти часу, Богун отворив черес і висипав з одної його половини на софу купу червінців. Очи євнуха заграли хижацьким вогнем, а руки мимо волі зробили рух до блискучого золота, але він раптом схаменувся і, щоб легше перемогти спокусу, відвів очи на бік.

— Захочай гроші. Вони тут ні до чого, бо у хана їх без ліку.

— Ні, се не ханови! Сю купу я дам тобі за те, щоб мені позволив побачитись з Міхнюківною.

Євнух заметушився на софі, і очи його знову малахнули хижацьким вогнем, але згодом той вогонь погас і на виду татарина відбила ся журба.

— Сховай!... — сказав він, зітхнувши й захищаючи свої очи від золота рукавом хала-

гу. — Жаден чоловік не сміє підвести очи на жінку хана. За се євнухови смерть.

— А ти упорядкуй побаченє так, щоб ніхто не довідав ся. От і все!

Спокуса була велика. Прибутки євнуха були не аби які і, коли Богун виспав ще купу червінців з другої половини чересу, татари не має сили далі змагати ся і пішов на згоду. Він знову встав, обдивив ся по за килимами і попенки почав говорити:

— Не за ради грошей, а за ради доброї згоди поміж татарами й козаками і співчуваючи тобі, я вчиню по твоєму бажаню. Завтра, як смеркне і хан піде уже до якоїсь жінки на відпочинок, а весь ханський двір пірне в темряві ночі й спокою, я вишлю Міхнюківну з служницею до узгіря, де від скель та рясних тополь найгустійше сїдає сумерк, і там ти кілька хвилин побудеш з нею.

Богун подякував євнухови, сказав, що вірить його словам, і пішов лагодитись до скінчення своєї справи.

IV.

Ранком другого дня Богун купив для Марини найпрудчійшого на весь Бахчисарай коня. Се здивувало Хмельницького і він, пригадуючи, як увесь час Богун сновигав поміж мурзами, стурбував ся і почав стежити за ним.

Надійшов вечер. Сонце заграло своїм о-

станнім червоним промінєм на золотих шишах високих мінаретів, палахнуло на шіvmісяцях, що з погорда красували ся на тих шишах під блакитним небом, поцілувало в останне верхи білих скель Бахчисарайського узгір'я і сховало ся за горою. Не чути вже стало на Бахчисарайському базарі вигуків, замовкли голоси й вулицями, затихло жалісне скрипіне немазаних татарських гарб і татари, як сонливі курки, розійшли ся по своїх хатах. Ніхто не палив світла, бо весняний день був довгий і час було спати. Житє столиці Кримських ханів завмирало, ніч набувала сили, ставала на своє царство і становила Бахчисарайське межгірє все густійшою й густійшою темрявою.

Прочовгали по спорожнілим горницям ханського палацу мягкі панчохи хана, і він, загорнений в легкий, саєтовий халат, перейшов через довгі сїни до гарему, і там, стомлений турботами довгого дня, віддав ся спокійному сну в покоях одної з жінок. Поснули й всі нещасні красуні невільниці, визбирані за для ханської втіхи з усїєї землі... Не спала ще тільки одна невільниця... Не спала дівчина Марина, квітка української землі.

Марина знала, що після її розмови з ханом, він згодив ся на спілку з козаками, і серце її, налите радісною надією на визволенє з неволі рідної країни, напружено тремтіло і не скоряло ся владі почі.

Несподівано тишу її покою порушила

Астара, піднявши на дверях килим.

— Одягай ся, Газізію! — сказала вона пошепки. — Ми мусимо йти зараз до узгір'я на край міста.

На здивовані розпитуваня Марини про те, що туди йти, Астара відмовляла ся не-свідомістю і тільки просила дівчину одягати ся як найскорше, і йти, як найтихше.

— Може мені там щось лихе заподіють? — злукано питала Марина.

— Ні, після останньої твоєї розмови з ханом, тобі нема чого сподівати ся якогось лиха.

Марина вся тремтіла з схвильованя, але якесь невідоме почуте манило її туди, в темряву ночі, на вільне, вогке повітрі, під срібний промінь блискучих зірок. Вона хутко вбрала ся, і циганка повела її за руку з покою в сїни, а з сїний до двору.

На дверях стояв старший євнух і подав вартовому гасло, щоб випустити жінок.

Марина вийшла з Астарою в двір. Пахощі квіток і тополь солодким питвом лили ся в істоту дівчини, а безліч давно забутих зірок, милуючи лоскотало її по виду своїм срібним промінем. На дворі, під тополям, була тиша і тільки краплі води, спадаючи одна по другій з водограїв, ледве чутним плесканем порушали ту тишу.

Біля брами, що виводила на майдан, Марина знову побачила вартового, але він по гаслови євнуха вдав з себе сплячого, і євнух

сам випустив жінок за браму.

Мов легкі тіни бігли мёртвими вулицями Марина й Астара, обуті в м'які панчохи. Вони не порушали тиші, так що навіть біля їх ніг цвіркуни не залишали своїх пісень. Що далі вулицею, хати рідшали, а скелі узгір'я підсувалися все ближше й вищали, і за невеликий час жінки були в самому узгір'ю, під тіною тополів та скель.

Марина чула, як стукотіло її серце, відчуваючи, що зараз повинно статися щось таємне й страшне. А ось якась темна постать людини виникла з поза скелі.

— Марино! Се я — твій Іван..

Марина пізнала голос свого милого і так скрикнула з несподіванки, що Астара поспішила ся затулити їй рота.

— Ти? Мій милий тут, в Криму?

— Я по тебе прибув, моя голубонько! — говорив козак, беручи дівчину з рук циганки і пригортаючи її до себе. — Тікаймо на Україну! В мене вже й коні стоять на поготові.

Некольна мука стиснула серце молодій дівчини, Кілька хвилин вона стояла мовчки, прихавши до плеча милого, і тільки стан її, що бився й тріпотів в обіймах козака, виявляв, що вона не вмерла. Нарешті з грудий дівчини вибило ся розпачливе ридане і вона почала відхиляти ся від козака.

— Не можу я вже бути твоєю, Іване...
— надсилу вимовила Марина, — не можу!
Я вже зрікла ся своєї долі!

Немов кригу вкинули ті слова Богунови в серце і якимсь невідомим йому самому голосом він спитав:

— Ти стала жінкою хана?

— Не стала ще... але подала слово стати, як що хан допоможе вам визволити Україну з під ляцької кормиги.

— Як? Такою ціною заклала ся наша снілка? — скрикнув Богун. — Хвала тобі, Мариночко, за любов до своєї неньки — України, але бісурман не смів вимагати від тебе такої офіри. Ти вільна порушити умову, бо вона не вільна, а примусова!

— Ні, я сама надумала й заклала ту умову, і хоч як мені тяжко зрікти ся тебе, мій любий, мій бажаний, але я не зламаю свого слова, і доки хан буде оборонцем і заступником України, я буду йому вірною дружиною. Як що ж зрадить він козакам...

Марина недоказала і, принавши до козака, почала його милувати й голубити.

— Прощай, мій Іване!... Прощай, соколе мій! Спасибі, що відшукав мене спротину, але не судило ся нам з тобою щастя-долі мати.

— Ні, голубко моя нещасна, я не можу віддати тебе бісурманови на поталу. Не дам загинути такій перлині дорогій. Я примусом візьму тебе і повезу на Україну!

— Ні, я не можу! я не піду! — відповіла Марина вже рішучо і відкинула ся від козака.

— А я візьму! — скрикнув Богун і вхопив дівчину на руки.

— Схамени ся, божевільний! — почув ся з-за скелі голос, і могутня рука Хмельницького вхопила Богуну за плече.

— Я чув все, — сказав далі Хмельницький, — бо стежив за тобою. Чи ти ж поміркував про те, що вчинив би хан, коли б його нові спільники вкрали в него жінку?

Руки в Богуну розняли ся, і Марина стала на землю.

— Замість помочи й спілки хан пішов би на нас війною разом з Поляками і зруйнував би Україну до-щенту.

— Нема за що мститись ханови, — відповів Богун. — Я не грабую його добра, а хочу тільки вернути своє добро: свою наречену, що він в мене пограбував!

— Хоч може й твоя правда... — сказав Хмельницький, — але обміркуй же те, що я дав ханови в заставу все, що мені пишило ся дорогого на світі. Я лишаю в Бахчисараї свого сина, надію свою — Тимоша... Ти хочеш згубити не тільки його й нас усіх, але й те, що я уладнав — спілку мою з ханом. Ти хочеш роздратовати хана і на віки лишити Україну в неволі!

Богун зблід на виду. Бажане щастя разом з надією на нього геть відлинуло від козака, і холодний розум взяв перемогу над пориванем серця.

— Борони, Боже, мене від того! — ска-

зав він. Перша мета мого життя — се боротьба за волю України. Моя кохана вже поклала своє серце на жертвенник рідної країни, так нехай же й моє розкайне серце ляже поруч з її серцем. Прощай Марино!.. Умремо для себе й для свого щастя, а житимемо тільки для боротьби за волю України та за щастє рідного народу.

— Прощай, соколе мій! — знову припавши до милого, ридала Марина. — Прощай на віки! Краю нашому рідному вклони ся низенько, коли будеш біля вільного Бугу! Радій там радістю вільних земляків, коли визволиш їх... І тоді мене згадай!..

Дівчина, не тямлючи себе, цілувала козака в уста, в чоло і в очи, аж поки зомліла впала до рук старої циганки.

Через півгодини дві тіни в легких зашпаллах нечутно наближали ся до ханського палацу тими самими вулицями й стежками і по під тими самими тополями, що простigli ся до узгір'я. Тільки тепер не радісною таємницею була налита душа Марини... Її оповила темна нудьга. Тепер не бігла вона, як тоді, квава й міцна своєю рішучістю віддати себе за щастє рідної України; тепер її знесилену ледви вела під руку вірна подруга її неволі, циганка Астара...

А до другого краю Бахчисараю твердим кроками відходили тіни двох дужих козаків, що покляли ся віддати своє жите за щастє та волю України.

Другого дня, вважаючи на горе Марини, Астара почала заспокоювати її й розважати.

— Не тужи, доню! — говорила вона, милуючи дівчину. — Не вдавай свого серденька в роспуку. Долі своєї не переробиш, а як ще хочеш знати, яка вона буде, я тобі поворожу.

Марина байдужо простягнула їй руку, і Астара почала уважливо ту руку розглядати. Через небогато часу очи циганки заграли таємним огнем і, неначе прозираючи прийдешнє, вона почала:

— Скорботне буде, голубко моя, твоє житє. Ти будеш першою, найбільше улюбленою дружиною хана і влада твоя над ним буде велика... Всї жінки по всьому Криму будуть заздрити твоєму щастю, але ти не будеш щасливою і прийматимеш серцем муки, бо ніколи не покохаєш хана. Хан помре не своєю смертю... і неначе ти до того будеш причетна...

— Я не злодійка! — сказала ображена Марина. — Скорше я собі збавлю віку, а ніж комусь иншому.

Що далі, пророкованє Астари все дужче зацікавлювало дівчину і, забувши своє горе, вона вже з напруженєм чекала, що циганка говоритиме далі.

— Твоєму милому буде загрожувати на війні велика небезпека, а як що тільки його не вбють, то ти ще його побачиш і ви навіть поєднаєтесь...

Хоч Марина й не дуже вірила тому, щоб людина мала силу зазирати в будуччину, але слова циганки, мимо її волі, запалили в її серці надію на те, що колись може прийти інше, бажане життя.

— Зроби, Астарочко, так, щоб мого Івана не брала ні куля, ні шабля, ні інша зброя! — говорила дівчина, припадаючи до циганки. — Адже ти зможеш се зробити. Як що ти любиш мене, Астарочко, то замов мого Івана!

— Як його замовити без його волі? Хибя от що: відріж свого волося. Я те волосє замовлю, як сама знаю, і передам твому козакови. Як що він не забуде тебе і іншої ле покохає, то носитиме те волосє на своїому тілі, а поки носитиме на собі — не візьме його ані куля, ані шабля, ані інша ворожа зброя.

Марина відрізала пасмо свого волося, і Астара понесла те волосє з покоїв, щоб ніхто не побачив, як вона буде те волосє замовляти.

Ще через день після того, коли Богун сидів в своїй хаті сумний та замислений, до нього увійшла Астара.

— Може ти не пізнав мене, славний козаче?... Я та сама, що зо мною до тебе виходила твоя наречена. Ось вона передала тобі на спомин про себе своє волосє.

Богун узяв до рук пасмо м'якого пахучого, чорно-золотого волося любої дівчини. Сльоза набігла на око завзятого козака і, щоб не побачила тої сльози стороння людина, Бо-

гун повернув ся набік і похапцем почав витягати з череса червінці.

— Спасибі тобі, невідома жінко... — сказав він, опанувавши собою. — Звеселила ти моє серце. Перекажи моїй дівчині, що поки життя мого, носитиму я її волосє на грудях біля серця. Отсеі червінці ти візьми собі за те, що любиш беззаступну сирітку та вірно їй служиш.

Астара вклонившись узяла гроші і хотіла йти, але Богун снинив її і, знявши з своєї руки перстень, додав:

— Віддай сей перстень моїй нареченій па спомин про мене!

Астара заховала червінці й перстень і, вклонившись Богунови, вийшла з хати.

Через тижлень хан з честію вирядив Хмельницького й його товаришів з Бахчисараю, обділивши їх коштовними подарунками. Витали козаків на прощанє по братерськи й мурзи татарські, нахваляючись незабаром зійти ся й стояти поруч в бойовищах.

Гулко вдарили копитами козацькі коні камянуватий Бахчисарайський шлях і вихором понесли козаків від Бахчисарайської брами на північ. Блакитні гори, що стіною піднимали ся Бахчисараєм на півдні, почали присідати і неначе поринали в землю, а зелені узгір'я, все густійше сповивали ся млою.

Через невеликий час козаки знова були в степу і, поринаючи глибоко в травах, посували ся по ньому, немов дрібні команки, але

тепер тих комахок було не сім, а шість, бо Тимош лишив ся в Бахчисараї.

Справа визволення України заклала ся і заклала ся добре, як і бажало ся, але боляче ті закладини відбили ся в серці Богуна, бо на віки відлучили його від власного життя.

V.

На Україні повстали великі й славні події.

Як тільки Хмельницький прибув з Криму до Січи, його зараз вибрано гетьманом козацького війська. Побіч славних товаришів, що були в Крими з Хмельницьким, тепер до него прилучило ся чимало січового лицарства, що вже вславило ся своєю запеклою вдачею під час повстань Павлюка та Остриниці.

Поки Хмельницький впорядкував військо до походу, сотні старих та покалічених запорожців пішли з Січи на Україну, з кобзами й бандурами, а як хто, то й так убравшиє старцем, щоб, переходячи від села до села, з міста до міста, розповісти людям про те, що прийшов час всім взяти ся до зброї і ставши одностайно за свої права, впратуватись з під ляцької кормиги.

Не марнуючи часу, гетьман з кількома тисячами запорожців рушив назустріч польському війську, що під проводом сина коронного гетьмана Потоцького прямувало стена-

ми на Запороже. Становище Хмельницького було дуже небезпечно: з правої руки в него лишала ся над Дніпром міцна польська фортеця Кодак, до якої Дніпром з Черкас плив байдаками Барабаш, атаман реєстрових українських козаків, тих козаків, що корили ся Полякам і тягли їхню руку, а назустріч йому сунув з військом Потоцький. Доводило ся поділити і без того невеликі сили запорожців і, посуваючись до Жовтих Вод, забезпечити себе з боку Дніпра.

Порадившись з полковниками, гетьман вирядив Богуна й Нечая з тисячою козаків добути Кодак, Джеджалієви та Ганжі доручив перестріти реєстрових козаків на Дніпрі і, недопустивши їх до Кодака, умовити передатись на бік своїх братів; сам же гетьман з Перебийносом, Небабою й Чернотою попрямував Диким полем навперейми Потоцькому до Жовтих вод.

Нечисленні були ті орли, що перші стали за волю України, але міцні душею й любовію до рідного краю і не страхали ся вони йти на сильнішого і краще озброєного ворога.

Богун, що вславив ся на Запорожу жвавістю й веселістю, тепер, повернувшись з Криму, став задумний і обережний. Він уникав козацької гульні, і ніхто тепер не бачив на його устах усмішки, і навіть веселий гультай, побратим Івана. Данило Нечай, не мав сили його розважити. Всі думки Богуна, те-

пер наведені були на те, як би лишне послужити справі визволення України, і ті думки й гадки він ховав в собі. Ось і тепер, наближаючись до Кодака, він вже надумав як його добути, але не похвалив ся тим навіть Нечаєви.

Добути Кодак, маючи гармат, неможливо було не то що з тисячою, але й з десятима тисячами козаків. Богун добре знав, що після того, як Кодак був зруйнований гетьманом Сулимою, Конецьпольський його оновив і ще дужче зміцнив, через те він намислив добути сю фортецю хитрощами. Щоб Поляки не довідали ся про козаків, Богун наблизив ся до Кодака в ночі в глибокому байраку і аж діждавши півночі, підняв козаків з байрака і потайно наблизив ся до фортеці. За півгонів до Кодацьких окопів він спинив козаків і звернув ся до Нечая:

— Поклади, брате мій, козаків на землю тай нехай лежать, аж поки почувеш від замкової брами постріл, а як почувеш постріл, то чим скорше поспішай ся до брами мене ратувати, бо як не поспієш, то загину.

Після того Богун взяв Бурляя, Довбню, Влучака. та ще дванайцять охочих запорожців, одяг їх в убрание реєстрових козаків, а сам убрав ся хорунжим польського війська і пішов з тим товариством по над байраком аж до Дніпрових скель.

Ніч була хоч і зоряна, але темна. Під ногами козаків, ховаючись в темній безодні, шумів і стогнав Кодацький поріг великої рі-

чки. Низше й висше порога целена широко-го Дніпра визначала ся блеском зірок, що грали на тихій воді своїм промінєм, смуга ж самого порога була темна, як роззявлена па-ща примари.

Від височезних побережних скель Бо-гун повернув до Кодацьких окопів, що почи-нали ся зразу над кручою Дніпра і, розмовля-ючи з товаришами навмисне голосно по по-льському, отверто пішов до північної брами замку, де поблизу лежав в залозі Нечай з козаками.

Тільки що козакі почали наближати ся до брами, як з башти на них нагукав варто-вий. Богун знав, що в Кодаку сподіють ся полковника Кречовського та атамана Бара-баша, і сміло відповів по польськи:

— Я хорунжий Беншовський, посланець полковника Кречовського, з реєстровими ко-заками.

— А де ж сам полковник? — спитав вартовий.

— Прибуде за дві години, разом з Ба-рабашем та пістьома тисячами війська. Від-чиняй браму — мені треба перестеречи ва-шого полковника, щоб привитав гостей!

Не сподіваючись нічого лихого, варто-вий відсунув в брамі засув і трохи відхилив її. Але не встиг він глянути в очи Богунови, як впав від його пострілу, а козакі, надавив-ши на браму дужими плечима, зовсім її від-чинили.

Біля брами збів ся галас, счинила ся колотнеча. Вартові на постріл бігли з усіх боків і намагали ся знову зачинити браму, але Богун з товаришами грудями її заступали і рубали ворогів шаблями. Над головою Богуна вже не раз блищали ворожі шаблі, та він вибивав їх з рук ворогів. Хтось випалив в нього з мушкету, але куля влучила саме в ремінний черес і відскочила від червінців, що були в чересі. На останку він трохи не загинув був від ворожого списа, та на поміч йому підскочив Довбня і перебив ворожого списа своїм келепом.

Ворогів що хвилини більшало і козаки знесилювали ся; на щастє скоро почуло ся тупотінє тисячі ніг, і до брами, мов степовий вихор, надбіг Нечай з товариством. За кілька хвилин, бурхливою весняною потокою затопило козацтво Кодак, заливши його ворожою кровю.

Так була добута ся необорима фортеца, не зробивши жадного постріла з своїх великих гармат, і через кілька днів Богун вже догнав Гетьмана на Саксагані.

Ганжі та Джеджалію пощастило ще дужче. Біля Камяного затону вони перестріли полковника Кречовського, що колись приятелював з Хмельницьким. Той плыв байдаками з півсотнею реєстрових козаків окремо від Барабаша, і Ганжа легко умовив його козаків стати за свою віру та за волю України і приєднатись до Хмельницького.

На другий день, коли прибув до Кам'яного Затону Барабаш з усіма реєстровими козаками і став на ніч табором на березі, Ганжа почав збирати козаків купами і вмовляв всіх згадати про кривду польську і про муки єдиної козацької неньки — України, таї допомогти Хмельницькому визволити рідний край.

Розмова завзятого запорожця робила на слухачів великий вплив, і козаки почали хвилюватись, вагаючись, на який бік стати. Сумління тягло їх, щоб приєднати ся до своїх братів, але жах того катованя, якому були свідками на своїх товаришах за попередні повстаня, ще тримав богатьох в своїх пазурах. Щоб прискорити справу, Джеджалій взяв свій довгий спис і пішов до Дніпра, де в байдаці вже ляг спати Барабаш.

— Де зрадник, що продав козацьку волю ляхам за панські ласощі? — гукнув Джеджалій. — Де панський прибічник, що переховував і таїв від нас королівські привілеї? Бийте, пани-брати, ляхів, і недолянків, ворогів України!

Барабаш прокинувся, а на нього вже був направлений острий спис Джеджалія.

— Моли ся Богу, зрадливий перевертень, бо прийшов твій останній час!

З тим Джеджалій проштрикнув Барабаша своїм списом і, піднявши в гору, вкинув в бурхливі хвилі Дніпра.

Побачивши, що Барабаш загинув, реє-

строві козаки надалі вже не вагали ся, а почали кидати в ріку всіх Поляків та українських перевертнів, що були за старших над реєстровиками.

П'ятого квітня 1648 року, ще до схід сонця, молодий Потоцький почав виводити своє військо з табору і становити його до бою. Блискуче й пишне було польське військо. Увесь беріг невеличкої річки Жовті Води і степ над нею вкрили ся вершниками. Кілька полків тих вершників було в блискучих панцирах та мідяних шеломах; другі були з звірячими шкурами через плече; треті — в блакитних, золотом гафтованих кунтушах з блискучими китицями по над плечима; ще інші були вбрані великими пірями. Були тут і улани, й драгуни, і жовнірі, й німецькі рейтарі. Більше десятка тут було влавних полків з кількома десятками гармат... А по над всім тим військом, немов квітки по полю, маяли на довгих списах різноколірові прапори.

Почало вставати з за безкрайого зеленого степу червоне сонце і заграло своїм рожевим промінєм на тому пишному війську і на його виостреній, загартованій зброї.

— Не втечуть тепер від нас хлопці! — говорив задоволено Потоцький своїм прибічникам. — Хоч і не варто б об них поганити зброю — канчуками годило ся б розігнати сю наволоч — але клятві зберуть ся знову в

другому місці, так лїшне вже вибємо се бидло відразу!

Тим часом в козацькому таборі військо стояло великим колом, а посеред нього, оточений полковниками, красував ся на конї, з булавою в руці Гетьман Богдан Хмельницький, а над ним маяла біла хоругва війська запорожського.

Не що давно став гетьманом Богдан Хмельницький, але міцно, сміливо й твердо держав він в руці булаву, і всі, хто бачив в сю хвилину його постать, розуміли, що з рук Гетмана не впаде булава додолу.

Ось він підняв булаву в гору, щоб козаки потїшили ся, і почав промовляти:

— Брати мої рідні... Лицарі — молодці! Нехай буде відомо всім, що не за ради слави й здобичі взяли ся ми за шаблі, а обороняючи жите й волю свою та дїтий і жінок наших. По всіх землях люди обороняють жите й волю свою; навіть тварюка нерозумна — і та робить се саме! Годі вже нам бути невільниками в своїй власній хаті! За те, що ми проливали свою кров, захищаючи від ворогів Польщу, ляхи відібрали від нас і землю, й волю, і віру, і навіть честь! Чи не вас звать вони проклятимн хлопами й бидлом? Чи не вони замордували гетьманів наших Сулиму, Наливайка, Павлюка й Остряницю? Сердешні страдники, що сконали від рук катів, простягають до вас з того світа свої руки, благаючи піметитись за їхню кров

і за неньку нашу Україну. Невже ж не станемо ми як один за волю України?

Застогнала земля й зануміло повітря від вигуків кількох тисяч козаків:

— За волю! За віру! За неньку Україну!

Голосно розійшла ся луна по над Жовтими Водами і відгукнула ся аж в Княжих Байраках, що зеленіли своїми рясними дубами позаду польського табору. А в тих байраках саме під той час Перебийніс з своєю ватагою козаків перекопував шляхи, рубав засіки та копав вовчі ями, щоб не дати ворогам України утекти і уникнути козацької пімсти.

Разом з реєстровими козаками в Хмельницького стало тільки війська, кілько і в Потоцького, але під рукою Хмельницького в залозі був ще Туган Бей з чотирма тисячами татарів. З другого боку, Поляки були узброєні краще за козаків та татарів і мали багато гармат, тоді як в Хмельницького було всього одинадцять поганеньких гармат з запорожської Січи, і ніхто б не вгадав зараз, хто буде переможцем.

Після промови Гетьмана засурмили в сурми і в козацькому таборі. По тому гаслови мов маків цвіт, висипали до річки в червоних жупанах запорожські вершники. Слідом тягли ся піші реєстровики, а обабіч йшла запорожська сірома: лугарі та голоколінчики в білих сорочках та в яких припало

птанах, а як хто, так і без нічого, тільки підперезаний рядниною, з списом або з косою в руках.

Ріжнومانітне і кепське озброєне було військо Хмельницького, але могутнє духом і завзяте бажанем віддати жите за волю рідної країни.

Праве крило козацького війська повів Джеджалій, лівим кермував Богун, а серединою сам Гетьман.

Тільки що вибухнули з польського боку гармати, як запорожці, мов вихор степовий, перехопили ся за річку і вдарили на блискучих, гонористих ворогів. Заблищали списи, забрязчали шаблі, затріскотіли рушницї, зашвищали кулі, збив ся нелюдський галас, стогін і проклони, і зелена степова трава почервонїла від крові.

Становище Богунового крила було тяжке, бо під його рукою було найбільше пішої голоти, незвикшої до бою; з лядського ж боку на нього налягала велика сила драґонів з дваццятьма гарматами. Борці за волю падали з своїми косами розірвані на двоє великими бомбами, скорше, ніж наближали ся до ворога. Про те вони дійшли таки до нього і счепили ся в смертельній сїчи. До галасу і проклонів Богун почув поміж драґонами українську мову і догадав ся, що всі драґони були набрані поляками з Українців і що він розливає братню кров. — Брати мої! — почав Богун гукати до драґонів. —

Чи не одна ж нас ненька породила? За що ж проливаєте кров братів своїх православних?

Засмутили ся драґуни.

— Адже ми братів своїх вбиваємо! великий гріх приймаємо на душу, і не буде нам на тім світі помилуваня!

Один по одному драґони почали передавати ся на бік козаків, а далі всім полком вибігли на бік в степ і з усіма гарматами приєднали ся до Богуна. Митю той повернув драґонські гармати на Поляків і почав бити їх зблизька. Замішало ся все праве крило польського війська і почало тікати до окопів та до табору. Побачивши перемогу Богуна. Гетьман дужче надавив з січовиками на середину польського війська і через небогато часу все пішне й блискуче вороже військо кинуло ся тікати до своїх окопів.

Надійшов вечер і припинив те криваве боєвище. За ніч козацтво відпочило, поперевязувало, як хто знав, один другому рани, поховало братів, що поклали голови за волю батьківщини, і як тільки зійшло сонце, кинуло ся на окопи, що оточали польський табор. Богун знову повів ліве крило. Йому доводило ся штурмувати раду́ту і через те він взяв з собою тільки піше військо, вершників же післав обходити ворожий стан степом. Всі, хто мав погану зброю, мусіли покинути її, а рубати чагарники та закидати вязками хмизу рівчики поперед окопами.

— Пани-брати, славні молодці! — гу-

кав Богун. — Повчили ми вчора ляхів, повчимо й сьогодні! Бачите, вони вже мов крети в землю позаривали ся. Нумо їх добувати! — Щільною лавою кинули ся козаки до окопів, у рівчак полетіли оберемки чагарнику і, як хвиля морська набігає й заливає побережні скелі, так козаки затопили своєю ріжноманітною лавою рівчаки і вихопили ся на верх окопів.

— Або слави добудемо, або дома не будемо! — гукав Богун, ставши на версі окопу разом з Довбнею.

Вибігли й Поляки назустріч козакам, і почала ся шалена січа. Вороги били ся шаблями й списами, стріляли з пістолів, а витративши набої й поламавши зброю, збивали ся грудьми й котили ся з валу в рівчаки в смертельній боротьбі.

— Отсе вам за вашу пиху! За те, що не хотіли з нами як з братами жити! — гукав Богун, накладаючи своєю довгою шаблею купи ворожого трупу.

— Отсе вам за те, що вам жиди збойці льюші були, ніж козаки молодці! — додавав Довбня і, як довбнею, гатив Поляків по головах своїм зелізним келепом.

З пів години тягла ся ся невольна боротьба; але хвилина по хвилині ворожа сила зменшувала ся і нарешті всі польські недобитки кинули ся тікати, маючи ще надію зратувати ся в таборі. Але марна була та

надія: втікачів переймали вершники і в пеня рубали.

— Хвала Господеві!... Слава козакам! — гукав Богун, махаючи своїх прапором на верей окопу... І все круг окопу загуло вигуками радості.

Увесь сей день били ся козаки з ворогами, як роздратовані леви, аж поки великий дощ припинив се нелюдське боєвище. Козаки опанували всіма повними ворожого трупу окопами, і Поляки, збившись в одну купу, оточили ся возами в своїому таборі.

На другий день ранком Потоцький підняв свій табор і почав відходити з усім військом назад, маючи надію здобатись з військом свого батька, що повинно було йти йому на поміч з Корсуня. Хмельницький зрадив тому, що вороги йшли в пастку, бо саме на шляху Полякам були Княжі Байраки з ямами, засіками, рівчаками, козаками Перебийноса та ордію Тугай Бея. Він радів тому, що не пролеть ся більше дорогої козацької крові, бо в княжих Байраках Поляків можна було побрати голими руками. Він тепер тільки слідив за ворогом, обгортаючи його з трьох боків і не даючи й на хвилину спитись.

Через якийсь час польське військо увійшло в байраки і потрапило на засіки й рівчаки. Полки Потоцького замішали ся, почали давити один другого і скоро пішли в доспорошку, хто швидше. Саме тут на них

вдарили відразу: Перебийніс спереду, Туган-Бей збоку, а Хмельницький, як Божа кара, давив з заду. Почавсь пекольний бенкет смерті... Куди Поляки не кидали ся, нігде не було їм ратунку... Богато, багато польських жінок стали в сей день вдовами і багато дітей польських посиротіло... Сам Потоцький, порубаний козацькими шаблями, упав, залившиє кровію, і розлучив ся з своїм молодим житєм. Решта недобитих Поляків просила про милосердя, і Гетьман почав спиняти роздратоване військo, щоб припинити різанину.

Не більше, як тисяча Поляків, достала ся в бранці, все ж останнє польське військo, більше, як десять тисяч добрих вояків, за три дні Жовтоводського бойовища лягло трупом від козацької зброї. Поміж бранцями були й Українці, що служили в польським війську, і між иншими й Впговський, що згодом став Хмельницькому за вірного до-радника й військового писаря.

VI.

Звістка про Жовтоводське бойовище і славу перемогу козаків над поляками прудкою ластівкою полетіла по Україні, а слідом за звісткою вставали й хвилі народнього українського повстання. Не минуло з того часу й місяця, а Україна, розхвильована мов бурхливе море, зривала й збивала з себе все

чуже, що за кілька віків уняло ся в її тло і ссало її кров. По всій країні від Пугівля до Карпатів і від Жовтих Вод до Припеті, по всіх містах, по всіх селах і навіть хуторах було єдине гасло: „до зброї за волю!”

Цілими річками текли люди до прапора Хмельницького, знущуючи на шляху все польське і все жидівське. Палали вогнем панські будинки, падали зруйновані замки й сліду не лишало ся від жидівських шинків та крамниць. Все, що не було щиро українське, кинуло ся тікати. Тікали польські вельможі, тікали й звичайні пани, тікали й українські підпанки — недоляшки, що вже экатоличили ся, тікали слідом і жиди орендарі. Та не всім пощастило ся добитись до Стирю річки... Цілими тисячами гинули вони від пімети покривдженого ними народу і по своїх будинках та замчищах, і по довгих, несходимих шляхах України.

Всі, що лишили ся ще на Україні, хоругви польського війська поховали ся по міцних городах, і тільки Ярема Вишневецький, забувши славу свого стародавнього українського роду, бив ся проти козаків і, перекинувшись з кількома тисячами поляків з лівобережної України, крутив ся по Поділю й Волині, вирізуючи своїх неузброєних кріпаків, що не хотіли тепер йому корити ся. Але за ним ганяв ся його лютий ворог Перепийніс з великим загоном повстанців, не даючи йому й дихнути на одному місці.

Козацьких загонів по Україні ходило кілька десятків, винищуючи дрібні хоругви поляків, а коли було потрібно, Хмельницький збирав всі загони до купи і наступав на головне польське військо.

Вже гетьман взяв велику перемогу над поляками під Корсунем і послав в подарунок ханови Ісламу Гірею бранців своїх, польських гетьманів: коронного — старого Потоцького і польного — Каліновського. Після того під Пилявою він, мов отару овець, розігнав велике польське військо, що король вислав проти нього з Варшави. Далі перейшов Хмельницький в Галичину, погостював у Львові, дійшов з відтам до річки Висли і наближався до Варшави та вже тут обібраня поляками на королівство Яна Казимира, що за нього подав свій голос і гетьман, причинило бурхливий натиск козаків, і Хмельницький повернув з своїм військом на південь. Йдучи шляхом на Україну, Гетьман вирядив більшість козаків і посільство по домівках, а сам з кількома полками пішов до Київа.

Україна фактично стала вільною, і на всім величезнім просторі її не було жадного поляка. Знищена була й унія, що її так ненавиділи люди. Всі маєтки й добро панське перейшли до козаків та селян. У всіх стало багато землі й худоби, а в тих, хто ходив в походи, oprіч того зявилися дорогі польські убрання, коштовна зброя, золоті й срібні річчї й чимало грошей.

На горі ся воля царювала недовго, бо пани не схотіли зрікти ся своїх маєтків і своїх крішаків, а польський сойм не схотів стати з козаками до згоди і примусив короля оголосити посполіте рушенє, себ то, щоб всякий поляк став до зброї і йшов бити ся з козаками та ратувати честь і долю Польщі.

Довідавшись, що на Україну знову піднімаєть ся велика польська сила, Хмельницький по весні 1649 року знов почав збирати козаків і післав до хана просити щоб той йшов до нього на поміч з усією ордою як найскорше, щоб напосісти на короля, поки той ще не встиг зібрати війська.

У всіх сих подіях Іван Богун брав видатну участь і вславив ся як своєю відвагою й хистом, так і своїм таланом та щастем в боєвищах. Побратавшись з завзятим Нечаем, Богун здебільшого ходив в бойовища разом з ним, маючи до того поруч себе вірних прибічників Довбню та Влучака.

Після всякої перемоги над ворогами, козаки по звичаю гуляли з музиками, няли й танцювали. В тій гульні над усіма брав гору Нечай, що гуляв невгаваючись по кільки день; Богунови ж ті дні були найбільше прикрі, навіть огидні, бо він лишав ся тоді самітним. Йому не піло ся й не гуляло ся, а душу йому сповивала чорна туга. Він знав, що всяка нова перемога козаків над ворогами все далі відрізняла його від Марини і все душе еднала дівчину з Ісламом Гіреєм,

і серце козака тим гірше боліло, що як виявилось під час війни, поміч від Татарів була козакам цілком не потрібна, та вони її досі й не мали, бо Татари всякий раз кидалися до бою тільки тоді, коли Поляки вже тікали.

Часом лишившись в хвилини сердечної нудьги самотнім в наметі серед походу, або в покоях нашів зруйнованого польського замку, Богун розстібав сорочку, витягав з під серця кашпучок з волосем своєї нареченої, виймав те м'ягко, ніжне волосе і кашпучка, торкався до нього рукаю і йому здавалося, що він милує не мертво волосе, а саму свою наречену, як ангел правдиву й як Божий світ хорошу.

Одного разу, підчас гульні Нечай згадав про свого побратима і прийшов, щоб його розважити.

— Чому не пещ, Іване, з нами? Чому не гуляєш? Невже ти не радий з того, що ми визвільми Україну? Адже тепер не тільки козаки, але й весь люд наш став вільним та заможним?

— Де я не радий! Щасливий з того... а тільки не петься мені й не гуляєть ся...—

— Скажи ж, що в тебе на серці? —

— Не так тая воля добуваєть ся, як годилося б. Нема на що нам братати ся з відвічними ворогами нашими бісурменами. Вони тільки хліб наш споживають та нашими руками собі здобич добувають. Не треба нам

нічією помочі. Хто хоче бути вільним, той сам повинен собі волю здобути.

— А ти гадаєш, що мені бісурмани любі? Та я охоче рубав би їх власною рукою. Що не так Гетьман робить, то не так! — гогорив Нечай. — От тепер чогось послушав короля й не добув Варшави. Хіба то наш король, щоб його слухати? У нас тепер своє королівство..., а не королівство то гетьманство. Україна, — от і все! Повинні робити, що маємо за краще для свого народу, а не те, що бажано панам та королеви.

— Я сперечався з Гетьманом... — говорив Богун. — Я застерігав його, що треба добути Варшаву і примусити короля зречися України на завше, але Гетьман зауважив мені, що на його думку Україна не зможе вдержати своєї волі, бо оточена ворогами, та що король згодить ся на те, щоб Україна була вільною снільницею Польщі.

— Знайшов дурнів! Тоб то пани зречуть ся своїх маєтків? Не буде того, поки не вигубимо їх всіх до одного.

— Теж саме й я кажу! — зрадів Богун. — Кінчай скорше свою гульню та рушаймо на Поділе: по над Дністром ще чимало панів переховуєть ся по замчицах.

Так Богун ховав ся з своїм коханем, що не був щирим навіть з побратимом, і своєю нудьгу звернув на військові справи.

VII.

— Ну, що сьогодні чула, Астарочко? — питала одного ранку Марина свою вірну служницю. — Чи нема якої-небудь новини?

Астара засміяла ся.

— Фатима полаяла ся з Ребідою. За те посварили ся...

— Ой ні, ні! — перебила Марина. — Не про гаремні новини я питаю — мені вадить їх слухати. Ти скажи, чи нема яких звісток з України.

— Про те, що Хмельницький прислав ханови багато Поляків-бранців, я тобі вже говорила, а от сьогодні справді велика новина: сам хан збираєть ся йти на війну.

Дівчина почала хвилювати ся.

— Так, тепер скоро повинно те стати... Україна буде вільною, а я... я буду жінкою хана.

— Так воно повинно бути, моя дитино! Козаки разом з татарами вже й так перемогли Поляків, а як ще прийде сам хан з ордою, то певно вони вже зовсім знищать Польщу.

Глибока мука відбилася у очах дівчини і вона кілька хвилин мовчала, далі-ж потишніше голос, соромливо звернула ся до Астари:

— А про нього нічого не чула? Чи живий він?

Евнух Гамид чув від Тимоша Хмель-

ниченка, що з прибічників Гетьмана вбито тільки Ганжу на герці під Пилявою, а Червоту поранено під Замостем, та що Перебийніс помер від пощести, а Богун та Нечай зажили собі великої слави!

— Слава Господеви — зітхнувши промовіла дівчина, а у голові її блискавкою промайнула гадка: — певно він носить моє волосся... а носить то не забув!

Вечером того дня хан, йдучи гаремом, завітав до Марини. Дівчина покірливо його привитала і поцілувала в руку.

— Ну от, дитино моя... — ласкаво промовив Іслам Гірей, — тепер ти повинна бути певною, що я чиню те, що обіцяю: Туган бей по моему наказу допоміг Хмельницькому визволити Україну з під польських панів, але король ще не хоче ставати до згоди з козаками і збирає нове військо. Щоб з рештою збити йому пуху, я йду на війну сам, і будь певна, досягну того, що твій рідний край стане вільним на завсїгди. .

— У тебе добре серце, великий царю! — відповіла Марина. — Тепер я вірю, що ти справді покохав мене, бо приймаєш на себе таку турботу і не боїшся небезпеки війни по моему проханю. Повертайся скоріше з славою і приноси із собою щастя України, а я зустріну тебе з коханєм в серці.

Через кілька днів після того по вузьких вулицях Бахчисараю сурмили сурми, іржали і нетерпляче били копитами тверду зем-

лю баскі коні, а за брамою, на розлоному полі, кілька оком глянь, коливало ся й виблискувало зброєю татарське комонне військо. В передньому подвірі ханського палацу зібрали ся мурзи та беї і, сидячи на конях, чекали, поки вийде хан.

Він вийшов поважний і спокійний своєю владою. Вбраний в недовгий жовтогарячий, золотом тканий халат, обутий в жовті з синіми рзводами сап'янці, в гостроверхій футровій шапці, він мав бравий вигляд і його трохи посивіла борода не перешкоджала йому скидати ся на молодого.

Ханови підвели білого, арабського коня, осідланого золотом кованим сідлом з срібними стременами й зброєю. Старший євнух, ставши навколішки, підставив ханови своє плече і той, опершись на нього ногою, скочив на коня і поїхав з двора. Слідом, оточаючи хана півколом, поїхали мурзи, і весь сей різноманітний, блискучий натовп проминувши базар, виїхав за браму на поле, рясно вкриті татарським військом.

Хан їхав по над лавами свого війська, оглядаючи його. Близне всіх до брами стояли гірські татари з кримських узгір'їв в різнобарвних сорочках, з сагайдаками та луками за плечима; далі кримчаки, з степового Криму — в жовтих та білих халатах, з кривими шаблями при боці; ще далі степові ногаї в вивернутих наверх вовною кожухах, з довгими синцями в руках, і нарешті без-

крайною лавою простягали ся Черкеси з Кавказу в своїх довгих кіреях з ріжномайтною зоросою. Всі єї народи підлягали ханови і приєлали, виконуючи його волю, своїх синів, щоб іти разом з ним на війну.

Оглядівши всіх, хан махнув рукою і все се військо рушило шляхом до Перекопу і далі на північ, де до хана мала ще прилучити ся Буджацька орда.

VIII.

На Чорнім Шляху Хмельницький сполучив ся з ханом, і обидва величезні війська посунули ся кількома шляхами на північ та захід за Случ річку. Козаків було сто тисяч, а орди ще більше того. Йшов тут і Богун на чолі Винницького полку. Позад війська довгими гадюками тягли ся обози з харчами та військовим знарядом, а по над військом темними хмарами крутили ся чорні крюки, чуючи собі велику здобич.

Поляки не спромогли ся ще зібрати стільки війська і через те не наслідати стати проти спільників в чистому полі, а довідавшись, що ворожа сила наближаєть ся, почали окопуватись під Збаражем. Місце їм добре до того сприяло, бо з одного боку їх захищав міцний замок, а з другого боку і ззаду були великі ставки.

Оглянувши ворожий табор і побачивши, що біля ставок Поляки не встигли поро-

бити окопів, Гетьман вирядив Бурляя з його полком добувати ляхів з того боку.

Бурляй, той самий старий запорожець, що торік їздив з Хмельницьким в Крим, був тепер Гадяцьким полковником. Не первина була сему славному звияжцеві водити козаків в бій. Знали його вже добре й польські землі, і татарські степи, і Чорне море, й турецькі міста. Не вперше й смерть зазирала Бурляєви в очі... Все тіло сього козацького лицаря було вже порубане немов помережане ворожими шаблями й списами.

Впорядкував Бурляй своїх гадячан до бою, вїїхав наперед полку, перехрестив ся на схід сонця і промовив:

— Раз мати на світ породила, раз і вмирати!

І махнув перначем...

Збила ся поміж ставками курява і вихром полетіли козаки на ворожий табор. Вдарили вони на угорське піше війське, що було у наймах в Поляків і обороняло табор з сього боку. Не витримали польські наймити козацького наскоку і кинули ся тікати до обсьзу, під захист возів.

Враз вкрило ся поле угорським трупом. Козаки рубали втікачів шаблями, кололи списами, били келенами й давили кіньми... І багато, багато полягло тут чужосторонніх наймитів, що за гроші прийшли нищити чужу волю.

Загнав Бурляй ворогів в самий табор і

забігши поміж вози і там клав ворогів на обидва боки. Але тут здивався він з другим завзятим лицарем Українцем, що вже зрікся своєї української крові й своєї віри та за панські ласощі й шанобу запродався Полякам. То був Ярема Вишневецький. Він з кількома тисячами вершників вдарив задячанам в бік.

Поміж возами збився гармідер. Козаки помішались ворогами і билися в розсипку один проти десяткох, а з погід возів угорські втікачі почали бити на них з рушниць. Тяжко стало гадячанам... Не оден козак поклав тут головою за волю рідного краю. Богато дитинь козацьких посиротіло в сей день, не одна й дівчина в Гадячі буде побиватись, не діждавши свого милого з походу.

Забув Гетьман завчасу подати Бурляєві поміччя, і притиснув Вишневецький Бурляю з рештою гадячан до ставка, намагаючись всіх потопити.

Бачить з другого боку ставка славний Морозенко, що векочив Бурляю в тяжку пригоду і знеслюється, відбиваючись від сильнішого ворога, тай гукнув він до своїх козаків:

— Гляньте, пани брати: гинуть наші на тім боці! Виратуймо братів!

Кинулися козаки за Морозенком поміж ставками і вдарили полкам Вишневецького в бік, але велика ворожа сила і не легко крізь неї продертися. Не шкодує життя свого

славний Морозенко, щоб вратувати товариша... От він уже недалеко... аж бачить, перебила ся надвоє остра шабля, вірна подруга старого багатиря, Бурляя, і оступили його вороги тісним колом. Не маючи чим оборонятись, вхопив старий полковник з за пояса пернач і бив ним ворогів по головах мов келепом.

Але недовго простяг ся той нерівний бій: ворожі шаблі сікли українського багатиря і по плечах і по руках... Аж ось Морозенко близько... але впав уже славний Бурляй, порубаний та постріляний, лишивши по собі на світі тільки невмирущу козацьку славу.

Розігнав Морозенко ворогів, що мов вовки збігли ся до теплого трупа, підскочив до славного товариша, але той вже не дихав і, розкинувши по окровавленій траві могутчі руки, дивив ся в блакить неба мертвими очима.

— Не віддамо, братя, тіла славного лицаря ворогови на знущання! візьмемо товариша та поховаємо з честію!

Вхопили козаки порубане тіло славного полковника і понесли до козацького табору.

Виратував Морозенко глухівців з за ставка, та вже їх було не багато.

Побачивши, яка в Яреми остра зброя, Хмельницький не схотів далі штурмувати ляхів під Збаражем, щоб не вигубляти багато козаків, а почав добувати їх облогою та

безхлібем.

Поки тягла ся та облога і Поляки гинули з безхліб'я, Гетьман дістав вістку, що до Збаража наближаєть ся, на поміч Вишневецькому, сам король з кількома десятками тисяч війська і посполитим р'ушенем. По нараді з ханом, гетьман лишив полковника Черноту, з пішим поспільством додержувати облоги, а сам з Богуном, Нечаєм, Дзеджалієм і з усім ліпше узброєним військом, рушив разом з ханом назустріч королеви.

Спільники вистежили польське військо біля міста Зборова, саме на перевозі через річку Стрину. Діждавши, поки король з половиною війська перейшов двома мостами на другий бік річки, гетьман направив Богуну з трьома полками козаків та з чималою силою Татарів на ту половину польського війська, що ще не вш'їла перейти мостами за річку, а сам з ханом перейшов за річку далеко від мостів, щоб несподівано вдарити на попереднє військо, де був сам король.

Засївши з козаками в лісі недалеко від перевозу, Богун чекав обідньої пори, щоб вдарити на ляхів саме під час обіду.

Понад річкою з ранку налягав туман і Поляки нічого не знали про козаків.

Коли в обідню пору туман підняв ся, Богун вилізши на дерево і вся місцевість стала йому як на долоні.

Через величезні зелені луки срібною гадючкою викрочувала ся маленька болот-

ниста річка. На лузі по сім боці річки, стояло, розташувавшись понад річкою, багато возів польського обозу. Вози простягалися й на самий міст, що сполучав тут обидва береги, річки, і тяглися шляхом за річкою. Погоничів біля возів не було — вони повипрягали худобу і посідали обідати. Обідало й усе польське військо, розташувавшись широко по під возами і геть по зеленому лузі невеличкими кучами. Невідаючи свого судного часу, Поляки порозлягалися на запашній траві так безпечно, неначе виїхали на польованє.

— Ой, хмільне ж буде сьогодні ляхам пиво, що вони наварили! — звернувся Богун до полковників і, показуючи Довбні на ворожий табор, жартуючи додав:

— Чи не підждати трохи, поки дообідають? Адже нечемно панів турбувати!

Довбня весело сміявся, нетерпляче тримаючи свого келена, щоб скорше дати йому роботу.

— А що та починай батьку!... — сказав він, — бо як пообідають, то дужчі стануть!

Польське військо, що було тепер на очах Богуна, на половину складалося з посполитого рушення з Галичини. Посполиті були православні або уніяти, католиків з них було не багато, а проте розмовляли вони всі по польському. Се була українська шляхта з Перемишля та зі Львова, недоляшки, що так само, як і польські пани, дивилися на

український люд, як на щось низше за себе і через те не приєднали ся до великого руху українського народу і не підириняли змагань галицьких повстанців-опришків

Не вєпіли Поляки й недоляшки дообідати, невєпіли чарок допити, а вже Богун розгорнувши козацькі полки широчезною лавою, як Божа кара вдарив на них, перекидаючи вози й рубаючи всіх, не розглядаючи чи то пан, чи простий жовнір.

Нечуваний гармідер збив ся в польському війську. Хто вєпів скочити на коня, той намагав ся тікати, але тікати через міст було неможливо: там погоничі покидали вози, а нерелякана худоба поперекидала їх і щільно загатила міст від краю до краю. Намагали ся тікати бродом, але там знаходили собі смерть в болоті. Піші метнули ся поміж возами і там гинули від козацьких списів. Коронне військо намагало ся було впорядкуватись, але з його боку вискочили з ліса Татари і задавили Поляків своєю скількістю. Почала ся нелюдська різанина. На півмилі вздовж річки вкрили Поляки зелені лужки своїм трупом. За годину загинуло тут більше десяти тисяч польського війська, а того війська добра половина була української крові. Так неблагана доля покарала тут синів України, що відцурали ся свого народу.

Король знав, що гине його військо за річкою, але не мав змоги зарадити йому, бо Борці за Правду — 3

скоро й його чорною хмарою обступили козаки й Татари. Проти короля перед козацькому війську вів славний Нечай. На чолі свого Брацлавського полку, наблизився він до Поляків і виїхав наперед війська:

— Що ж, мосціві пани? Не потрібна вам була наша оборона від Татарів. Кривою платили ви нам за неї... Так бийтесь же тепер з Татарами самі!

Мовчали Поляки... тільки серцем боліли, передбачаючи неминучу собі смерть.

Почалося бойовище. До вечера козаки погромили ліве вороже крило, а Татари розкололи середину ворожого війська і тільки німецьке наймане піше військо захистило короля і вратувало від татарської неволі.

Упала на землю ніч і припинила те велике бойовище. Спільники по всьому полю перемогли Поляків, і завтра Україна повинна була стати вільною.

В польському таборі не спали всю ніч і робили окопи. Навіть вельможні пани, що з роду не держали в руках лопати, тепер копали землю, засукавши рукави своїх аксамитових кунтушів, і за ніч навколо польського війська виростили добрі окопи.

Побачивши ранком окопи, хан рішучо зрікся їх штурмувати, бо Татари ніколи не ходили в бій пішими. Доводилося козакам кінчати розпочату справу самотуж.

Козаки не вважали на те, що Татари зріклися їм допомагати. За ніч сюди надій-

шов Богун, і всім козакам так ясно вже світила в очи зоря їхньої волі, що полки козаці пішли на штурм мов на весіле.

Чимало славних полягло по рівчаках окопів, але не встигло сонце стати на сніданок, як козаки були вже в середині окопів і счепили ся там з ворогом в смертельній боротьбі... От уже порубали вони вози, що нагородили ляхи собі на оборону, вже задарили молодецьким утиском німецьке військо і бють ся вже з королівськими сердюками... Нарешті блищать вже Богуніві й Нечаєві шаблі близько самого короля...

В сю рішучу мить пролінув могутий голос Богдана Хмельницького:

— Згода, пани брати! Згода!

Побояв ся гетьман гріха: щоб не вбили короля, або щоб не достав ся він невірним в неволю і, піднявши свою булаву до гори, припинив бойовище.

Недобре подякував король гетьманови: того ж дня почав він перемовляти ся з ханом про те, щоб той відступив ся від козаків, обіцяючи йому і данину платити, і все, чого він забажає. Хмельницькому ж він обіцяв лише автономію України в складі трьох воєводств: Чернігівського, Київського та Брацлавського, з окремим козацьким військом і з умовою повернути панам їхні маєтності.

Виходило, що значна частина Поділя й Волиня і вся Галичина й Покуте мусіли лишити ся на волю своїх неситих ворогів.

Хмельницький не згоджував ся на такі умови і вимагав повної волі всій Україні, разом з Галичиною й Покутем, по саму Припеть, Вислу і Карпати, але лукавий хан побоював ся придбати собі такого могутнього сусіду і обстоював на тім, що козакам досить того, що дає король.

Гетьман зібрав всіх своїх полковників на нараду, і коли Нечай з Богуном рішучо стали за повну незалежність всеї України і більшість полковників до них прилучила ся, то розлючений хан, довідавшись про се, погрожував Хмельницькому стати на бік короля, як що він не погодить ся на королівських умовах.

Таким чином гетьман був змушений згодитись на обмежену волю і до того не всеї України, без згоди на те своїх найблизших прибічників і без відома козацтва.

Через кілька день вороги й спільники розійшли ся трьома сторонами: Поляки з королем пішли шляхом на Львів. Хмельницький на Київ, а хан з ордою через Поділе до Криму.

Жваво й весело вертало ся козацтво до своїх хат. Попереду війська кобзарі грали та у бубни били, а позаду козаченьки пісні молодецькі виспівували, волю прославляли... Радо привитали побідників по містах та селах люди, а попи, під празникові голоси дзвонів, виходили козакам назвстріч з хоругвами, військо святою водою покропляли, та

воздавали хвалу живим, а тим, що поклали свої голови за волю рідної країни, вічну пам'ять співали...

ІХ.

Рано сьогодні прокинув ся Бахчисарай, а ще раніше ханський двір.

Вчора до Бахчисараю прибігли вістники з тим, що хан, переможець польського короля, випередивши своє військо, повертаєть ся сьогодні до дому. Мов шалені бігали сьогодні з ранку по гаремі євнухи, причепуряючи покої та роздаючи ханським жінкам святоче убранє. Голоснійше сьогодні, ніж звичайно, вигукували по мінаретах мули, чепурнійше мели невольники ханський двір, а старший євнух власноручно витрушував килими й вибивав подушки з ханської софи.

Звістка про рішучу перемогу козаків та Татарів над Поляками і про визволенє України досягла вже до Марини і болючо відбила ся в її серці. Зараз дівчина мовчки одягала на себе нове убранє, але слези мимоволі покропляли те убранє пекучою росою.

— Про що ж ти, доню? — упадливо спитала Астара, допомагаючи Марині вбиратись. — Тепер те, чого ти бажала, здійснило ся: твоя Україна вільна.

— Я з радощів, Астарочко! — не признала ся дівчина. — Тепер до рідного Бугу повертають ся з походу козаки. Їх витають... грають троїсті музики... дівчата перестрива-

ють своїх милих... починаєть ся коханє... весіля... співи... танці...

Марина не договорила і, впавши головою до подушки, почала ридати, як дитина.

— Чого ж ти, чого, Мариночко? Чого ще бажати? В твоїй країні щастє й радієть!

— А я... ая Астаро? Мене немає там! Я тут в неволі, в чужій стороні. Я повинна зречи ся завтра своєї святої віри, побісурманитись, стати жінкою хана і навіки відцурати ся рідної України... І його зречи ся, Астарочко!.. Його... мрії своєї! Пожалій же мене хоч ти, Астарочко! Нема на світі моєї неньки... І щастє її, що не діждала вона сього нещасливого дня, коли дитина її, що вона вигодувала своїм молоком, що колисала в колиці, приспівуючи пісень, і хрестила на святий сон, зречеть ся того святого хреста й побісурманить ся.

Астара голубила Марину, як рідна мати, і потішала, як тільки могла.

— Не побивай ся, дитино моя! адже ти не з своєї волі! Ти бранка і хоч так, хоч сяк, а змушена дістати ся якомусь бісурманови на втіху. Доля вже твоя така нещаслива. Доля ж від Бога, а Богови корити ся треба!

Марина потішила ся, увійшла в себе і більше не виявляла словами своєї нудьги.

Опівдня прибув хан з везиром та Хамамбетом мурзою, на чолі чималого загону війська. Старший євнух, вибігши на двір, як і провожаючи, підставив ханови під ногу

своє плече і той зліз з коня. Тут саме мусїли заспівали по мінератах на намаз і хан пішов через двір свого палацу до найбільшої ханської мечеті.

Вечером хан завітав до покоїв Марини, а на другий день мулла читав над нею якісь молитви, і дівчина стала бісурменкою й жінкою хана.

Все се стало ся без нїякого змаганя з боку Марини. Вона додержала слова, що подала ханови, і перед муллою вдавала з себе байдужу до того, що він з нею робив, а з ханом поводила ся ласкаво і вдавала з себе навіть веселу.

Після першої ночі спільного житя, з Мариною Іслам Гірей ще більше закохав ся в неї, а що далі протягав ся час того житя, він все дуце та дуце пришивав ся до своєї молодої жінки, Газізі. Щоб догодити їй, він звелїв впорядкувати для неї окремі просторі покоїв в своїому палаті біля гарему. До тих покоїв був відокремлений невеличкий закуток двору з водограєм і кількома деревами, так що молода жінка мала можливість, по всяк час як забажає, виходити під блакитне небо й дихати вільним повітрям, а що-свята Марині не заборонено було їздити ридваном з Астарою й євнухом по околицях міста. Сам хан приходив тепер в Маринині покої не тільки вечером, але й в день, і часто цілі години сидів в її затишньому кутку, смокчучи свій укоханий калян.

Так минув рік. Іслам Гірей майже забув

про свій гарем і все більше звикав до покоїв своєї Газізі. Вона була тепер всесильна, і євнухи тремтіли з її погляду. Все робилося так, як вона того бажала, але бажання її були дуже невеликі: вона вимагала тільки, щоб біля неї завжди була її вірна служниця та щоб хан не дозволяв своїм підданцям чинити хоч і найменшу шкоду Україні.

Одного вечера, ранньої весни, хан прийшов до неї сумний і знервований. Марина зразу те помітила. Набивши йому і заналивши, як завжди, калян, вона сіла біля його ніг на подушці і почала дошитуватися:

— Бачу, що мій добрий цар сьогодні невеселий, а через що се, того не знаю. Чи не гніває ся мій володар на свою маленьку дружину?

— О ні, світ моїх очей, Газізію! Чи можна ж гніватися на мою запашну квітку? Навпаки я прийшов до своєї любої дружини, щоб знайти спокій в ясному погляді її очей.

— Що ж стурбувало великого хана?

— То справа не жіноча...

— Так як же бідна Газізія буде заспокоювати свого володаря, невідаючи про те що його стурбувало? І через що хан гадає, що Газізія не зможе подати йому пораду в його не жіночих, а у великих справах?

Хан підвів Марину за руку і посадив поруч себе на софу.

— Великий падішах, Газізію, вимагає

в своїм листі до мене, щоб я знова йшов з ордою на Польщу.

— Як? — злякано спитала Марина. — Хиба знову на Україні війна?

— Гетьман давно просить мене йти йому на поміч, бо Поляки вже знова почали війну проти нього. Але чи повинен же я, прирощений хан Батієвого роду, бути на послугах гетьмана.

— Певно йому несила самому обстоювати волю України?

— А мені ж яке до того діло? І як на смів він турбувати надішаха і принижувати мене, великого хана?

— Не гнівайся, великий царю, на гетьмана. В ньогож болить серце за своєю землею й за своїм народом, і любов до рідного краю примусила його вжити всіх заходів, аби захистити Україну від лютого немилосердного ворога. Поміркуй, чи не вчинив би так само і ти, колиб вороги обсіли твою землю?

— Нехай так, але я немаю ніякої охоти йти в похід.

— Владарю мій коханий!... — припала Марина ханови до плеча. Як що ти любиш свою Газізію — ти підеш... Ти подаш поміч моїм нещасним покривдженим землякам! Що ж буде, коли ляхи переможуть тепер Українців! Їх пекольній пімстї і краю не буде.

Марина милувала Іслама своєю малень-

кою рукою, обнімала за шию, зазірала в вічі...

— Ти зробиш се, про що просить твоя маленька Газізя. Адже ти хвалив ся, що любиш її.

— Тим то мені й не хочеть ся покидати тебе. Газізію, що я тебе шалено кохаю.

В Марини блискавкою виникла думка й надія побачити свій рідний край, почути рідну мову і бути близько від свого милого. Вона зригорнула ся до хана і почала його цілувати.

— А ти не кидай мене, коли любиш... Візьми свою Газізію з собою, щоб вона мала можливість і в поході розважати і давати втіху своєму доброму владарю.

— Як? — здивував ся хан. — Ти не боїш ся їхати в похід на спеку, на дощі, на вітри?... Звичайно ми беремо в поході не жінок, а невільниць!

— Ні, ні, я нічого не страхаю ся! Я не хочу розлучати ся з тобою на так довгий час!

Ханови подобало ся бажанє дружини. Він зрозумів його, як коханє до себе, повеселійшав, почав жартувати, і вони умовили ся на тім, що хан піде в похід і візьме з собою і Марину з Астарюю.

X.

На Україні тимчасом займала ся кровава зірниця. Сойм в Варшаві не потвердив деяких точок Зборівської умови, а Хмель-

ницький з свого боку не мав можливости вернути панам їх маєтків, бо селяни не хотіли знов корити ся панам.

Богун, що був тепер полковником Винницьким, разом з Нечаєм, полковником Брацлавським, рішучо підтримували селян і допомагали їм зганяти панів з тих маєтків, де вони спромогли ся знов осісти, через межі ж своїх полків вони не пропускали на Україну панів узброєною рукою.

Пани скаржили ся королеви, той вимагав від гетьмана смертньої кари непокірливим полковникам, а Хмельницький дорікав Богунови й Нечаєви про їхні вчинки в листах. Але полковники не корили ся.

— Коли ти, — писав Богун гетьманови, — намовляв через нас селян до повстання, то обіцяв їм волю. Де ж тепер буде та воля, як посадовиш на них знову панів? Що ж до Зборівської умови, то коли Поляки не додержали її і не пустили нашого владика в сенат, то й нам та умова виходить не обовязкова.

Тимчасом в Галичині й по тих місцевостях Поділя, Волиня й Поліся, що по Зборівській умові знова підлягали Польщі, пани почали з своїми кріпаками нелюдську розправу: непокірливим відрубували руки, виймали очи, садовили на острі палі. На Поділю панам не сила була підбити під себе непокірливих повстанців — „опришків” та „левенців”, але туди прийшли з військом польські гетьмани Каліновський та Ляндць-

коронський, вигубили й покалічили людей і так оселили панів по їхніх маєтках.

Упоравшись з Галичиною й Поділем, ті гетьмани з великим вже польським військом перейшли межю України і рушили на Брацлав, ведучи за собою кілька сот панів, щоб допомогти їм поселитись на Україні. Нечай не знаючи, що в ворогів дуже велика сила, похашцем кинув ся навперейми Полякам, не зібравши навіть до купи всього свого полку. В місті Красному він счепив ся з вдесятеро сильнішим ворогом, з усіх боків його оточили і славний полковник загинув там в бойовиці з усім своїм полком, заживши собі невмирущої слави, як лицар і повний оборонець волі українського народу.

Через кілька день після кривавої ночі в Красному, Поляки так само несподівано напали й на Богуна в Винниці, але славний козацький ватажок не дав ся накрити мокрим рядом. Він заманив частину польського війська на лід річки Бугу і там потопив ворогів в зарані порубаних ополонках, від останнього ж війська відбивав ся в монастирі біля Бугу, аж доки гетьман надіслав йому поміч.

Побачивши, що Поляки зрадливо почали війну і довідавшись, що король знову збирає на козаків посполите рушене, гетьман післав Джеджалія в Стамбул до султана просити помочи, а сам почав скликати козаків і поснільство, щоб знова всі, хто тільки має

силу, ставали до зброї та збирали ся до Чигирину. Про те на сей поклик гетьмана люди йшли вже не з таким захопленєм, як позаторік. Вони не всіли відпочити, а в богатях навіть не позагоювали ся рани з часів попередньої війни.

На весні Хмельницький рушив з військом з Чигирину, а спільник його Іслам Гірей під той же час рушив з ордою з Бахчисараю.

Позаду татарського війська в обозі їхало два ридвани, заграбані колись Татарами в Польщі. Один з ридванів був для хана, хоч той і мало коли сїдав в нього, здебільшого їхав верхом з мурзами, в другому ж ридвані їхала Марина з Астарою.

Орда йшла не поспішаючись, щоб не стомлювати коний, а на ніч ставала рано, до схід сонця. Що вечера ханови й мурзам напинали намети, для Марини ж напинали окремиї намет, поруч ханського. В своїому наметі хан порадкував військові справи й радив ся з мурзами, ночував же він в наметі жінки, на ліжку, що складало ся з килимів та подушок

Марина чула себе щасливою. З ранку до вечера вона бачила Божий світ: з початку походу безкраї розлогі степи Дикого Поля, а далі веселі гори України, з прозорими річками та з зеленими байраками. Орда йшла недалеко Бугу, Чорним шляхом, і хоч не потім боці річки, де жила Марина, але все таки країною цілком їй рідною.

Обабіч шляху густо стояли села, з любими біленькими хатками, що їх Марина так довго не бачила, з кучерявими вишневи-ми садками та з довгокрилими вітраками. Все се було таке любе та миле, серцю Марини, що вона мліла з солодкої втіхи. Трафляло ся ридвану переїздити селом, вулиця-ми, де на тини спинали ся здивовані діти, а матери, вхопивши їх на руки, несли геть і ховали по льохах, страхаючись Татарів, хоч ті на сей раз не чинили їм і найменшої шкоди. Марина чула тут рідну мову і, здавало ся, сама жила рідним житєм.

Вороги зійшли ся біля річок Стир та Пляшівка, але і Хмельницький, і хан побачили там те чого не сподівали ся: в Поляків було зібране величезне військо з 300,000 вояків, про те як в спільніків мало ся тільки 100,000 Татарів та 80,000 Українців. До того ще у Поляків було кілька сот добрих гармат, в козаків було їх кількадесять, а в Татарів ні одної.

Хан зразу зрозумів, що перемога буде по стороні короля, і зважив за краще покинути Хмельницького і обміркував тільки, як би зробити се так, щоб Хмельницький не догадав ся про зраду, не поскаржив ся султанови і не пімстив ся на ньому. Ся думка ще більше зміцнила ся в ньому, коли вечером до нього прибули післанці від польського короля і почали умовляти його відступити від козаків, обіцяючи йому великий окуп.

— Чи годить ся ж мені вигубляти своїх людей за Україну? — міркував хан. — Як що козаки й мають рацію віддавати своє жите за волю своєї землі, то мої Татари не мають до того ніякої рації. Далеко розумніше я зроблю, як візьму з ляхів окуп і відведу орду цілою до дому. А християни нехай собі змагають ся. Зрозуміло, що король погромить Хмельницького; так йому й треба, щоб не ліз до султана та не робив з мене свого підручника. А поки Поляки кінчатимуть козаків, я безпечно поверну ся з ордою до Криму.

Розміркувавши так, хан згодив ся взяти від Поляків окуп і сказав післанцям, що завтра Татари тільки вдаватимуть наче бють ся і ще до півдня покинуть козаків.

Марина знала, що в хана були королівські післанці. і коли він, покінчивши справи, прийшов вечером до неї, вона почала допитуватись, про що в нього була розмова з Поляками. Хан знервовано відповів, що то таємні військові справи і не годить ся їх нікому розказувати.

В серці Марини виникло зневіре. Вона зблідла на виду, але, перемігши себе, покiрливо спитала:

— Я певна, що мій любий володар не покине свого сiльника в пригоді, бо то було б не по лицарському.

— Той сiльник, — роздратовано скрикнув хан, — замість того, щоб порядкувати

військом, піячить. Я вчора був в нього, але він лежить як колода. В него, кажуть, зрадлива жінка і він з того пе!

— Владарю мій! — почала Марина, намагаючись бути ласкавою. — Через те ще дужче треба Хмельницького пожаліти й допомогти йому. Уяви собі, як би тобі було, колиб я тебе зрадила?

— Що? — грізно насунув брови хан. — Ти неznать що говориш!

Марина мовчки повернула ся від хана, а той схвильований ходив по наметі і вигадував, як би краще заховати свою зраду від дуже цікавої дружини. Згодом він взяв її за руку.

— Не бій ся, я не відступлю ся від спілки з козаками, але становище наше зле. Ляхів в двічі більше ніж нас, я навіть бою ся лишити тебе на ніч в таборі, бо завтра буде таке бойовище, якого світ ще не бачив, і невідомо, що судить для нас завтра Аллах. Буде безпечнійше їхати тобі зараз далі від табору і від бойовища.

Марина намагала ся було сперечатись, але хан ляснув в долоні і звелів євнухам відвезти Маринин намет мило назад, а для безпеки оточити його кількома тисячами вершників.

Зневіра ще дужче опанувала Мариною, і не вєшв хан вийти з намету, як Марина покликала Астару.

— Астарочко, голубко! Нас зараз пе-

реvezуть геть з табору, а поки ще не рушили, ти зроби мені велику послугу!

— Рада тобі догодити, дитино моя!

— Чи бачила, Астарочко, де стоїть козацький табір?

— Бачила.

— Знайдеш його поночі?

— Знайду — знайду, а тільки він дуже далеко.

— Ну, що ж робити... Непремінно треба віднести лист до мого Івана!

— Ой, доню!... Та мене ж вартові піймають!

— Я ось дам для татарської варти перстень хана, а для козацької перстень мого Івана. Він так уславився, що його всяк козак знає.

— Ну, і що ж далі?

— Ти тільки віддаш лист Богунови і зараз повертайся, а як що мене вже не застанеш, то тобі шлях покажуть. Тебе ж євнухи вільно по таборі пускають.

Астара почала убирати ся, а Марина взяла оловець і написала:

„Бережи ся, Іване, зради. В хана були післанці від короля і про щесь з ханом умовляли ся.”

— Астарочко, кохана!... — говорила Марина, доручуючи циганці листочок. — Коли б сей клаптик наперу потрафив до рук ханови, то мені була б за него смерть!

— О, не бій ся, доню! Циганка вміє ховати!

— Та скорше, Астарочко! як що до світу не передаш, так мерщій вертай ся.

Астара вийшла від Марини і зникла поміж наметами. Вона бігла непомітна, мов чорна кітка в темряві ночі, викручуючись поміж кіньми, шатрами й огнищами. Табор уже потишив ся, голоси замовкли, тільки де-не-де чути було, як татарський вояга острив на завтра шаблю, або опоряжав коня.

Астара бігла попри ряди огнищ на північ, довго, поки стало духу, далі йшла ходою. після того знову бігла і знов йшла, а обабіч неї все біліли шатри татарського війська і здавало ся, що їм не буде й краю. Але нарешті край той знайшов ся: вона вибігла на вільне поле, а за ним побачила оддалеки високі намети козацького табору.

Астара огляділась і вжахнула ся: на сході вже почало благословляти ся на світ.

В козацькому таборі її зразу спинив вартовий.

— Куди біжиш, циганко? Стій.

— Скажи, козаче, де мені знайти полковника Богуна?

— Ого-го! Дуже швидка! Так я тебе й пустив би до Богуна!

Астара показала вартовому Богунів перстень, і тоді той пустив її.

— Тільки далеко тобі, тітко, — сказав він. — Отсе, де ми стоїмо, ліве крило табору. Тут Джеджалій кермує. В середині за ним буде військовий осавула Гурський за стар-

шого, а Богун аж на правому крилі. Де схід сонця, мабуть не добіжиш.

Циганка знова побігла, обминаючи вози й намети. Тут табор вже прокидав ся і козаки цілими ватагами сновили між табором і Пляшівною, нанували коний. Поки Астара добігла до середини табору, там козаки вже узброювали ся і лавами ставали поперед наметами, а на зустріч Астарі сунув ся великий натовп з хоругвами й хрестами в руках. Налякана циганка забігла за віз і звідти виглядала, поки той натовп промине її.

То попи і ченці несли хоругви благословляти військо у бій. Попереду всіх, верхом на коні їхав грецький, коринфський, митрополит Іоасаф. Він був в золотом тканім митрополичім убраню, з мітрою на голові та з хрестом в руці.

— Братя мої, вояки Христові! — промовляв він до козаків. — Стійте як один за віру православну, а Господь з високого неба буде вам помагати і заступати. Не страхайте ся вмерти за віру батьків наших, бо душі ваші ангели візьмуть на лона свої і понесуть до престола Божого!

Козаки лавами унадали навколійки, а митрополит покропив їх святою водою.

Ліждавши, поки процесія пішла далі, Астара побігла до правого крила козацького табору і наметі досягла ся до намету Богунга, але було вже запізно: Богунга вже не було в наметі, він повів вже свої полки на ворога.

Знесилена і ціглоломшена роздукою, що не виконала доручення коханої господині, Астара впала на землю і через якийсь час тільки пішла назад до татарського табору.

XI.

Зійшло сонце 20 Червня, 1651 року, але промінь його не сяяв, а був запятий хмарами, не мов умисне не хотів бачити того, що мало зараз скоїтись.

Ворожі війська, кілька оком глянь, мов саранча вкрили широчезну долину, збиваючи копитами коний велику куряву. Поміж лавами ворожих військ, відріжняючи їх одно від другого, лишилася ся тільки недуже широка зелена смуга степу, простягнись між ними немов річка між двома берегами. З одного боку тої зеленої смуги стояли блискучі польські полки з безлічною різнокольорових прапорів; з другого боку, на півночі — сині козацькі чумарки та білі і жовто сірі татарські халати.

По середині козацького війська стояли в три ряди сковані поміж себе ланцями вози. З тих возів складав ся великий чотирокутний, руховий табор, а в середині того табору щільним натовпом стояли піші козаки. Сей чотирокутний табор мав віхати в середину польського війська і розколети його на двоє, а кілька комонних полків мусіли вскочити в ту розколіну і бити ляхів з боків.

Тим рухомим табором кермував військовий осавула, шляхтич з Київа, Гурський. До нього, як і до шляхтича Вигівського, Хмельницький мав велике довіре, не знаючи, яка гадина сиділа в тому недолячку і не догадуючись, що Гурський вже понадився на польську принаду і умовився з другим зрадником, зпеклим ворогом України, Яремою Вишневецьким, щоб згубити козацьке військо.

Богун кермував правим крилом козацького війська і стояв недалеко від річки Стирі, чекаючи гасла від гетьмана, щоб вдарити на ворога. Козаки його знервовано поглядали на блискучих ворожих гусарів і також нетерпеливо дожидали гасла. Нарешті в середині козацького війська вибухнула гармата... то й було гасло від гетьмана.

Побачивши, що середина козацького війська з табором рушила ся, Богун махнув перначем до своїх комонних полків.

Застогнала земля під копитами коний, заголосили сурми і, наставивши на ворогів острі списи, козаки мов бурхлива хвиля, широкою лавою вдарили на ляхів, настромляючи їх на зелізо, скидаючи з коний і роздощуючи на землі.

Заревіли з польського боку сотні гарман і заховали своє військо сивим димом, але Богунові козаки не вважали на ті пекольні вибухи гармат і на гудіне бомб, а все глибше та глибше відали ся в ліве вороже

крило. Не встояли проти їхнього наскоку блискучі польські гусари і показали хвости своїх коней, не витримали наскоку й улани польські, в рости́ч розбігло ся ріжисманітне носюлите рушене.

Мов бурлива річка вливали ся козаки в середину лівого польського крила, притискаючи його до річки, аж поки здибали ся з німецьким військом. Люто вдарили козаки й на нього, але Німці стояли мов непорушна скала, захистивши польські хоругви, що тим часом знова почали упорядковувати ся.

Обернув ся під той час Богун до середини козацького війська і віри недожняв очам: по полю мов несамовиті бігали воли з возами розірваного табору, роздавлюючи недобитих козаків, хоругва Вишневецького маяла глибоко в середині козацького війська. Там стала ся ганебна, зрадницька подія.

Рушивши з табором на Полякіз, Гурський післав свого хорунжого на правий бік табору сказати, щоб надержували передній ріг в праву руку і зараз же післав другого козака на лівий бік з наказом надержувати передній ріг в ліву руку. Через ті зрадницькі накази, ланцухи, що ними були вози поміж себе сковані, почали напружати ся й рвати ся, а вози роздирали ся на двоє. За кілька хвилин четверокутний табор розірвав ся на двоє, і спільник Гурського Вишневецький відразу вскочив з шістьнайцять полками королівського війська в середину

табору і розбив його на шматки. Разом з тим Гурський втік до польського короля, лишивши середину війська без керманіча

Покинуті Гурським козацькі полки, під проводом своїх полковників билися завзято, не шкодуючи життя, але в великій боротьбі відвага окремих вояків небогато значить, і, не маючи загального керманіча, козаки гинули під натиском ворогів і полки козацькі тонули, як страсні свічки.

Слідом за Вишневецьким в середину козацького війська вдерся з кільканадцять полками ще й Конецьпольський і, збиті копитами поле ще дужче залилося козацькою кров'ю.

Деж був гетьман, що не дав середині війська другого ватажка? Він гнався за ханом. А хан? Хан, почувши з ранку показне бойовище, зразу ж повернув свого коня назад і звелівши мурзам відводити Татарів до Дубна, поскакав геть з кривавого поля, покинувши своїх спільників ворогам на поталу.

Хоч і далеко від свого війська, але Хмельницький таки дігнав хана:

— Зглянься на Бога! — гукав він ханові. — Щож ти зі мною робиш! Заверни орду до бою! Ще ж бойовище тільки розпочалося. Доля ще зглянеться на нас! Ми ще пережемо!.

Але хан не хотів його й слухати, а коли гетьман почав йому дорікати, то Іслам

Гірей звелів його арештувати і повіз з собою до Криму.

Розірване на двоє, козацьке військо лишило ся само проти в четверо сильнішого ворога і до того без гетьмана, без військового писаря, що також був при Хмельницькому, і без військового осавула, що зрадив. Вже видно було що змаганя козаків даремні, але Богун не стратив віри в козацьке завзяте й міць козацького духа. Побачивши, що стало ся в середині козацького війська і в таборі Татарів, він лишив проти лівого ворожого крила два полки, а з трьома зважив ся йти на поміч середині.

— Брати мої любі! Лицарі завзяті! — гукнув він до своїх козаків. — Покинули нас зрадливі спільники бісурмани. То й найкраще, бо негодило ся нам з невірами брататись. Тепер не бісурмани, а сам Милосердний і його святі будуть нам спільниками і допоможуть нам оборонити свою релю. За мною, панове товариство! Кому судило ся вмерти, того смерть і на ліжку знайде, а кому не судило ся, то ні куля, ні шабля не візьме!

Розгорнувши козаків лавою, Богун несподівано й грізно, мов Божа кара, вдарив в бік полкэм Вишневецького й Консцьпольського. Вихором летіли за своїм ватажком козаки, лишаючи позад себе купи ворожого трупу.

В ворогів збив ся гармідер. Вони не

розуміли, звідки наскочили на них козали і кілька їх, а бачили тільки запальне козацьке завзяте, що несло їм смерть.

Спинилися польські полки і відкинулися назад, як полохлива отара, побачивши вовка... Ще оден такий наскок і перемога буде на боці козаків... Але заблудилася сьогодні козацька доля: не розгляділи за курявою пушкарі середних полків, що то біжать лавою їхні збавителі козаки, думали, що то нове вороже військо, і почали громити Богуніві полки з гарматів...

Тяжко засмучені подіями сього нещасливого дня, козаки відійшли над вечер ближше до річки Пляшевої і, не вважаючи на втому, почали окопуватися і лагодитися на завтра до нового бою.

На другий день польське військо почало облягати нівколом, козаків притискаючи до річки.

Джеджалій, що йому гетьман передав керманіцтво, почекавши день, скликав вечером козацьку раду. Всі нетерпеливо виглядали Хмельницького, але його не було, і ніхто нічого про нього не чув. Козацтво хвилювалося.

— Гетьман зрадив і покинув нас ворогам на поталу! — гукали козаки. — Обберімо нового гетьмана! Вибрали таки Джеджалія. Він зразу ж післав до короля посланців просити, щоб Поляки помирилися на Зборовських умовах, а щоб вороги не подумали,

що козаки їх налякали ся, Богун вдарив з козаками на окопи, що Поляки почали вже насипати проти козацьких.

— Гине козацька слава, пани — брати!
— гукав він до козаків. — Ратуймо її.

І козаки чесно ратували свою славу. Мов блискавка, налетіли вони на нескінчені ворожі окопи і почали кривавий бенкет. Всі випереджають один другого, щоб більше вбити ворогів, але за всіх прудше летить конем Довбня, і ворожі голови, мов спілі кавуни, репають ся від його важкого келепа. То він промовляє шлях своєму побратиму полковнику Богуну, що піднявши до гори шаблю, на чолі трьох полків, забігає тепер здовж окопів і винищує ворогів... І славно скінчив ся сей день для козаків: полягло по за окопами більше двох тисяч Поляків.

Під той саме час Джеджалій водив другі полки за річку Стия, але там козаки здибали не Поляків, а Німців, і як не насідали на них, а не вибили з шанців, і мусіли повернутись на свій бік.

Щоб пімститись на Німцях, Богун, діждавши півночі, коли Німці втомлені бойовищем поснули, перебрив з двома сотнями охочих козаків через Стир, увійшов потайно в шанці і поки одна сотня з Довбнею на чолі колола та вбивала сплячих Німців, лядських прислужників, він зняв з окопів три гармати і перетяг їх з другою сотнею козаків на свій бік річки.

Тим часом Німці почали прокидатись, зарешетували на гвалт і почала ся колотнеча.

— Повертай козаків на сей бік! — гукав Богун Довбні.

— Ще раз вертай ся за гарматами! відгукнув Довбня. — Ми вдержимо Німців!

Богун ще раз по пояс в воді перебрив через річку і ще раз зачепив і потяг з своїми козаками три гармати, але Німців підняло ся вже кілька сот і вони почали утискати сотню козаків.

Люто довбає Німців Довбня по ребрах та по головах своїм келепом, відходячи помалу з своїми козаками до річки.

— Перетягли! — почув ся Богунів голос. — Скачіть в річку, а ми будемо бити Німців з рушниць!

В сю мить Довбня так вдарив якогось Німця келепом, що келеп вирвав ся йому з руки і впав поміж ворогів.

— Келеп, келеп! гукав Довбня до товаришів.

— Келеп вирвав ся! Не дайте, діти, ворогам на поталу мого келепа!

Козаки знову наперли на Німців, кількох вбили, і Довбня вхопив був свого келепа, але в сю мить Німець врубав його шаблею по правій руці і розрубав її до маслаку, Спішивши зуби, Довбня вхопив келеп лівою рукою і, відбиваючись від ворогів, потяг з козаками до річки і перебрив її під за-

хистом Богунової сотні.

Вертаючись до табору, заспокоєний вдачою щасливого дня, Богун згадав про Марину і йому замануло ся її бачити. Козак не знав, що його наречена була тут біля него, на сему самому зеленому політому тепер кровію полі. Зрада хана відмінила становище його нареченої.

— Хан зрадив умови... — міркував Богун. — Він порушив спілку з нами і тим зробив Марину вільною від її слова. Вона тепер може покинути хана і повернути ся в рідну країну.

Сі думки вкинули в серце Богуну надію на можливість повороту Марини до нього, і він оживши душею, почав дивитись на світ иншими очима.

На другий день до табору повернули ся від Поляків двох з післанців Джеджалія і принесли дуже лихі вісти: Поляки вимагали, щоб козаки перше за все віддали їм свої гармати, далі, щоб видали всіх полковників, а самі щоб віддали ся на милість короля. Друга звістка була про те, що третій козацький післанець, полковник Криса, зрадив і передав ся до ляхів.

Вдарили козаки в котли, скликали раду, почали хвилюватись. А тут ще під той саме час привезли до ляхів великі гармати зі Львова й Замостя, і вони розпочали таку пальбу на козацький табор, що і на радї ледви можна було чути голоси. Богато з коза-

ків і всі посполиті, що ніколи нечули такої пальби, схибли духом і згоджували ся просити милосердя.

Почувши вигуки легкодухого селянства про згоду, Богун зблід на виду. Його серце наповняло ся страхом за те, що тут, під Берестечком, можуть бути знищені здобутки всього великого повстання. Так нехай же, він, Богун, краще умре, а не допустить, щоб кров братів, що три роки проливалася, загинула марно і не лишила по собі ніяких наслідків. Він вийшов на середину кола і вклонив ся товариству.

— Дозвольте, панове товариство, слово сказати!

— Говори, будемо слухати — почуло ся з натовпу, і козаки натиснули ся.

— Славне лицарство! Чи можна ж нам тепер мати надію на почесну згоду з ляхами, коли вони бачуть свою перемогу? Віддати себе на милість... та хиба ви не знаєте панської милости? Запряжуть вони знову вас і дітей ваших в ярма та й будуть вами землею брати, будуть батогами вас підганяти та бидлом звати, ще гірше, як передше було. Чи на те ж ми кров свою промиваємо вже три роки?... Чи на теж поклали свої голови тисячі товаришів наших, славних лицарів, щоб ми, легкодухи, знову віддали Україну в неволю? Що таке є жите людини, навіть жите десяток і сотень тисяч людей в порівнаню з житем і з істнованем всеї

країни? Не ляхи нам страшні і не вони нас перемогли... Згубив нас зрадливий спільник та наші перевертні-недоляшки... Тепер король непереможний, бо зібрав собі на поміч і Німців і Угорців, але вони не все будуть коло нього. Ліпше ми вчинимо, коли вийдемо звідси по ворожих трунах, а як ні, то хоч і всі поляжемо головами, а тільки щоб не робити згоди тоді, коли ми у найгіршій, яке може бути, становищі. Не губіть же, пани брати, козацької слави та волі наших дітей і не ставайте до згоди з ворогом. Нехай не вмирає козацька слава!

Навіть страшного реву гармат нечуті тепер стало за вигуками козаків:

— Не погубимо козацької слави! Бити ся будемо до загину! Гетьманом Богуна!

Богуна закидали шапками, і він згодився бути гетьманом, але тільки наказним, поки вернеться Хмельницький.

Сім день після того бився Богун з ляхами неупинно. Він забув, що то є сон і що то значить спочинок. Він брав польські окопи, мусував їм гармати, винищував несподівано цілі хоругви і при тім завше водив в бій козаків сам. Поруч нього падали сотні товаришів від куль і шабель, він же був цілий і здоровий. З сих днів Поляки почали клясти Богуна, як найлютішого ворога, а козаки почали дивитися на нього з острахом, вважаючи за характерника, через те що його не брала ні куля ворожа, ні шабля.

Богун знав, що йому не перемогти Поляків, бо війська в нього було тепер в п'ятеро менше, ніж в ворогів, і до того цілу третину його війська складали селяни з косами, що були не тільки цілком не придатні до великого бойовища, але при тому становищі, в якому опинилося козацьке військо, вони йому заваджали. Через те Богун зважив за найліпше вибитися з облоги і йти на Україну.

На восьмий день облоги Богун довідався, що погоничі і всі селяни без його відома збирали чорну раду і умовилися там, щоб захопити несподівано його самого й всіх полковників і видати ляхам, се б то вчинити те, що було зроблено під Кумейками.

Богун не розгнівався.

— Не розуміють, що чинять! — говорив він, зібравши полковників. — Але я розумію їх: вони бояться, що поки ми тут гаємо час, там на Україні наші зрадливі спільники, Татари, забирають їхніх жінок та дітей в неволю.

На нараді полковники вирішили не гаяти більше часу, а завтра ж робити через Плящеву й через болото три мости, або гроблі, і за день такі гроблі були зроблені з возів, кухонь, всякої деревини, лантухів, кожухів, і в усякого збіжа.

До ночі гроблі були закінчені, але Поляки довідалися про заміри Богуна і після-

ли Ланцкоронського за річку Пляшеву, щоб заступити козакам шлях. Становище Богунна було дуже тяжке, але він зважився пробити собі шлях зброєю: викотив на греблі по дві гармати і звелів стріляючи посувати їх в перед, а за гарматами йти козакам.

Бойовище почалося вночі. Богун перепускав через греблі по черзі то піші, то кінні сотні, і ті зразу за греблями ставали до бою. Було темно. Поляки стріляли наосліп і до ручного бою ставали несміло, до тогож козацький ватажок скоро притиснув їх до болота і вони пішли в ростиц.

Відігнавши ворогів, Богун знова вернув до гребель і звелів придержати комочних козаків, а скорше перетягати всі гармати та пропустити піше військо. За якийсь час перетягли всі 58 добрих гармат, а 28 попованих покинули. Слідом за гарматами посунулися піші козаки, а передвітом рушили й комонні. Богун, доручивши переднє військо Джеджалієви, сам був весь час біля гребель, доглядаючи, щоб козаки не товпились і не попусували гребель.

Світом до Богуна наближився Влучак.

— Що ж се ти, гетьмане, покинув військової хоругви?

— Ні, — відповів Богун, запорожські хоругви я всі забрав, а ті, що жаловані нам польськими королями, покинув умисне, бо негодить ся нам шанувати хоругви того, з ким воюємо. Нехай ворог наш, король, бере їх собі назад.

— Владика ще лишив ся в таборі! — обізвав ся до Богуна полковник Пушкаренко, переходячи греблю з своїми полтавцями.

Богун післав за митрополитом, але той відмовив ся, сказавши, що перейде греблю останнім.

Поспільства Богун ще не переводив, бо світом напереді знову почула ся пальба, і там потрібне було добре узброєне військо.

Давно вже встало сонце, але був туман і в головному ворожому таборі досі не знали про те, що Богун вже виходить з усім військом. До десятої години він перевів через греблі 47,000 козаків, і лишив в таборі тільки 3,000, щоб захищати поспільство. Ті три тисячі з своїм полковником Нечипайлом мали перейти останніми.

Прийшла нарешті черга і на селян. Їх було в таборі майже 25,000 чоловіка, і Богун мав надію, що за дві години вони перейдуть всі.

В сей день було саме Петра і селяни вже сіли в таборі розготовлятись, коли від наказного гетьмана прибіг післанець з наказом рушати їм до гребель. Поспільство не хотіло кидати обіду і не рушило ся з місця. Щоб прискорити справу, необачний післанець хотів налякати селян і гукнув:

— Та вже ж все військо й старшина на тім боці. От зараз ляхи всіх вас поріжуть!

Почувши такі слова селяни счинили страшенний бешкет, неначе вже їх справді

ріжуть, хоч з боку Поляків не було досі жадного пострілу, і кинули ся величезним натовпом як сполохана отара, до гребель. Біля гребель вони давили оден другого: задні спихали передніх прямо в річку мимо гребель, а на самих греблях збивали оден другого до долу, давили ногами, скидали в болото... Даремне Богун гукав їм з того боку, що ніхто за ними не женеть ся, стратили розум з переляку, і от ті греблі, що витримали вагу гармат і цілих полків комонного війська, тепер не встояли під вагою безладнього натовпу і почали поринати в болото.

Тим часом Поляки, почувши несамовитий галас носпільства, наблизились і побачивши, що в козацькому таборі такий гармідер, вдарили на козацькі окопи.

Полковник Нечитайло хоч і знав, що з трьома тисячами козаків він не зможе вдержати ворогів, про те відважно перестрів їх на окопах, зваживши краще вмерти, ніж покинути селян без оборони. Козаки привитали ворогів кулями з рушниць, а далі хрестили ворогів списами й шаблями. Вони били ся як леви, почувваючи велику вагу свого обов'язку, і гинули оден по другому, віддаючи своє життя за дорогу ціну.

Владика Іоасаф ходив по таборі з хрестом, умовляючи селян не давити і не топити один другого, в річці, а йти назад та обороняти разом з козаками окопи. Чимало було таких, що послухали його слова, але

було вже занізно: десятки полків польського війська вже задавили оборонців і почали різати українських косарів. Ніякі благання про милосердіє не помагали, ляхи різали навіть погоничів, пекарів і кухарів, витягаючи їх з під возів...

Збили ся українські недобитки з козаками коло владика і той піднявши хрест, благословив їх на смерть. Всі полягли косарі, віддав Богу душу разом з ними і владика Іоасаф, порубаний шаблями ворогів православної віри.

Небогате слави придбали собі Поляки Берестечком, бо вони вигубили тут більше двайцяти тисяч неузброєних селян, узброєних же козаків, що мали чим оборонятись за всі вісім днів бойовища під Берестечком, загинуло не більше як десять тисяч.

Богун визволив козацьке військо з під Берестечка, але воно було без обозу і без харчів. Харчуватись від мешканців, ідучи великим військом, було неможливо, і через те наказний гетьман пустив козаків іти ріжними шляхами, наказавши всім зійти ся до Білої Церкви та до Маслового Броду.

XII.

Коли Богун вийшов з облоги, між ним і ханом було дев'ять днів походу, протє, знаючи, що з великим військом хутко іти неможливо, він мав надію скоро дігнати ха-

на. При Богунови були Влучак, Довбня з перевязаною рукою і кілька сот козаків; з ним же була й військова скарбниця: шуфлядка з чотирма мішечками червінців.

Шлях, що ним сунула ся орда, добре визначав ся трупами коний, і силою чорних крюків, що злетіли ся до сього шляху з усього України. Два тижні, перемінюючи коний, Богун гнав ся сим шляхом за ханом і на третім тижні нагнав його в Костянтинові.

Від Берестечка до самого Костянтинова всі татарські гареми везли попереду війська, і Марина два тижні не бачила хана. Тільки добігши сюди, хан упевнив ся, що погоні не буде і зважив ся відпочити і побачитись з жінкою.

Марина зустріла його непривітно. Вона знала, що хан з усією ордою покинув козаків, знала й те, що він взяв в полон Хмельницького, й військового писаря Виговського, і те навіть чула, що він має думку віддати гетьмана і писаря королеви в бранці під Берестечком. Молода жінка два тижні боліла душею за долею України, що мала знова лишити ся без гетьмана, і вже кілька разів посилала до хана листи з просьбами дігнати її та дати можливість побачитись з ним, але все було даремне: хан, хоч і дуже нудгував ся побачити ся з нею, сподівав ся, що Марина буде вимагати, щоб він вернув ся до козаків під Берестечко, тепер же поворот був вже неможливим, і він наважив ся побачитись.

Хан увійшов в захистний, розкішний намет своєї жінки, вдаючи з себе байдужого до того, що було, і навіть веселого. Після привитання він сів на складену з подушок софу і хотів посадовити жінку собі на коліна, але Марина випручала ся, сказавши, що перше, ніж жартувати, вона хоче почути від хана, що саме стало ся під Берестечком, бо від сего залежить те, чи бути їй надалі дружиною хана, чи мати його за ворога.

— От же я так і знав, Газізію, — почав Іслам, — що ти тут на мене ремствуєш, а про те я ні в чому невинний. Я розкажу тобі все, як було. Поляків було далеко більше ніж Татарів та козаків. Узброєні вони самопалами й гарматами, мої ж Татари списами та сагайдаками; з козаків же половина мала в руках тільки коси. Як же було нам з Поляками змагати ся? До того ж в козацькому таборі зразу стала ся зрада, а мої мурзи, побачивши ту зраду, подумали, що козаки навмисне піддають ся Полякам, щоб спільно з ними вигубити Татарів. От мурзів і вхопив жах такий, що вони кинули ся, хто куди, а за ними й вся орда. Невже таки ти, моя люба, гадала, що я, славний лицар і нащадок великого Батия, своєю охороною поклав би на свою голову таку ганьбу?

Остатні слова зробили на Марину вплив.

— Справді, — міркувала вона, — не може цар своєю охотою зажити собі такого сорому, щоб втікати з бойовища.

Марина глянула на хана ласкавійше і сіла поруч.

— Ну, а на що ж ти забрав від козаків гетьмана саме під той час, коли він був там найбільше потрібний?

Хан трохи замішав ся, але почав викручуватись.

— Сам він до мене приїхав і заїхав зо мною аж за милю від свого табору. Як було мені пустити його самого, коли Поляки зразу ж оточили козацький табор з усіх боків? Ніякий господар не пустить свого гостя на видиму небезпеку.

— Ну, а тепер чому його не пускаєш? Та ще я чула, неначе ти хочеш видати гетьмана королеви!

— Дурниці се, Газізію! І на думці не мав я його видавати. Мені потрібні гроші, щоб викупити моїх мурзів, що вкочили в бранці, а позаяк в сьому винен Хмельницький, я й вимагав, щоб він дав мені гроші на викуп мурзів.

Речі хана здавали ся Марині щирими, і вона все більше заспокоювала ся.

— Ну, от бачиш, моя зоре ясна! — весело говорив хан, радіючи, що вибив ся таки на сухе. — Ти хотіла їхати з військом, щоб мене розважати, а замість того дорікаєш мені і гніваєш ся на мене тоді, коли мене спіткала недоля і мені й без того гірко.

Марина почула себе трохи винною і,

поклавши йому руку на плече, сказала ласкаво:

— Ну, пробач мені, мій владарю, коли я винна. Ти знаєш, як болить моз серце за рідним краєм. А ти все таки пусти гетьмана — він тобі гроші й так віддасть!

— Не тільки що пуцу, навіть знову допоможу йому перемогти Поляків. Я від спілки з ним не відрікаю ся.

Марина повеселійшала, почала шуткувати з ханом, набила йому, як завше, калян і сіла на подуниках біля його ніг, як те він дуже любив.

На другий день до Костянтинова прибув Богун. Тяжка й сумна була його розмова з гетьманом. Почувши, як загинуло поспільство на очах Богуну біля гребель і як Поляки вирізали всіх, навіть неузброєних селян, Хмельницький заплакав, як дитина; звістка ж про те, що військо зовсім не має обозу й харчів, дуже його стурбувала. Тут же українські ватажки після наради стали на тому, щоб з ляхами не миритись, поки не буде упорядковане військо, маючи на увазі, що коли під рукою гетьмана буде військо, то й умови згоди з Поляками будуть легкі для України.

В той же день Богун перебалакав з ханом, заплатив йому за Хмельницького й Виговського вісімдесять тисяч талярів, і хан зразу почав поводитись з гетьманом не як з бранцем, а як з спільником. Виряжаючи йо-

го від себе, він дав гетьманови на почет п'ять мурзів, а Богун дав сотню своїх козаків, і з тим Хмельницький поїхав на Паволоч і далі, на Корсунь, збираючи військо, Богун же другого дня мав їхати до своєї Винниці скликати козаків з Поділя і з ними йти до Білої Церкви, куди мали зібратися козаки з під Берестечка.

Про те, що Богун в Костянтинові і був в хана, зараз же довідала ся Астара, а через неї й Марина. Молоду жінку, обхопило бажане побачити милого, що був так близько в сусідньому наметі.

— Се ж не буде зрадою ханови, — упевняла себе Марина. — Мені б тільки глянути на нього і більше нічого. Я й з того булаб щаслива.

— Астарочко, голубочко... — припала Марина до своєї вірної служниці, — хочу глянути на милого!

— Що ти, що ти, Газізію! Схамени ся!

— Мені б хоч одним оком!

— Одним оком?... Ну давай зробимо в наметі дірочку і як він буде йти від хана, ти зможеш його бачити.

— Ах, аж, як славно! — аж заплескала в долоні Марина. — Зараз давай ножика і проріжемо намета!

— Тільки обережно, Газізію — спиняла циганка. — Помітить євнух — буде погано.

Марина довго стояла поміж полами намету, принавши оком до маленької дірочки,

і таки діждала, поки Богун вийшов з ханського намету. Тепер вона упяла ся в нього своїм оком і їй здавало ся, наче вона увійшла в свого милого і йде разом з ним... От він озирнув ся раз і другий... Обвів очима навкруги і зник за наметами.

Марина бліда як крейда, хитаючись наблизила ся до софи і впала на неї.

— Що тобі? Що? — допитувала Астара, приїавши до своєї господині.

— Як він постарів... Який він змучений!...

— Не диво же. Кілько турбот він зазнав! Кілько день, мабуть, не злазив з коня, доганяючи нас!

— Ні, не сама втома відбивала ся в него очах... — говорила Марина задумано.

— А що тобі здавало ся?

— Нудьга в нього в очах. Нудьга його постаріла! Астарочко, мені того не досить, що я бачила його... Поки не бачила, мені було лекше... Тепер я не можу... Я повинна з ним говорити... Повинна розважити його... заспокоїти...

— Ох, Газізію, облиши те! Поговориш — дужче вразиш своє серденьтко... Забути його тобі пора!

— Забути? — здивовано спитала Марина. — Ні, того ніколи не буде, Астарочко! Я повинна бачити Івана і говорити з ним. Се я зважила непохитно. Ти уладиш се, Астарочко? Адже ти мене любиш?

— Схамени ся, Газізію!... за се ж смерть!

— Ах, що на смерть тіла, коли вмирає душа? Невже тобі жите такє дороге? Ти зараз, сліди за Іваном і довідай ся, де він буде почувати.

Астара злякано дивила ся на свою улюблену господиню. Навіть рукою полапала її за плече.

— Ти не в собі, дитино!... чи може ти надумала втекти з милим? Так хан же сильнопидрує всю Україну, знайде тебе!

— Ні, я не втечу. Я верну ся сюди, а гілля я повинна говорити з Іваном. Він озирав ся... він шукав мене очима...

— Так як же се зробити?

— Я тобі сказала! Слухай: вчора хан хвалив ся, що сьогодні вечером, після намазу, він збере до себе всіх мурзів, щоб обміркувати, як іти далі до Криму і кому саме яким шляхом іти. Поки тут буде нарада, я побіжу до Івана, а щоб мене не злапали євнухи, ти вбереш мене в своє убранє і помалюєши мене так, щоб я була похожа до тебе. Я побіжу, а ти лишиш ся в наметі. Сюдиж ніхто з євнухів не насміє увійти, бо про те давно по мойому проханю хан дав наказ..

— Загинемо ми обидві, дитино моя!...
— сумуючи говорила Астара. — Але чиню твою волю.

Вірна служниця побігла за Богуном...
Надійшов вечір і коли добре смеркло

ся. Марина, перебрана за Астару, вийшла з намету. Біля входу вона побачила вартового, а коло сусіднього намету стояв євнух, приглядаючи за наметом ханської жінки.

— Цілий день сьогодні швендаєш ся! — гукнув він до Марини, маючи її за Астару.

Марина мовчки обминула його, пробігла поміж наметами, як її навчала Астара, а далі вийшла в поле і попростувала до міста, що визначалося на вечірній зірниці неба банями двох церков.

Почуте волі обхопило всю істоту молодій жінки. Обабіч неширокого шляху, що простягався по обніжку, хвилювалася спіла пахуча пшениця. В пшениці на всі голоси цвіркали цвіркуні, розповідаючи про чари ночі, а з поміж квітів по обніжку на Марину дивилися своїми сумними очима зачаровані блищаки.

Боже, як давно не ходила вона вільними ногами по полю, як давно всього сього вона не бачила, не чула, не почувала!... Се було ще тоді, коли живі були її батько, й ненька, коли вона ще дитячими своїми прудкими ногами бігала по царині своїх власних ніль! Як давно те було! Здається, що минув з того цілий вік, а про те вона досі живе.

Марина хутко наближалася до міста. З недалекого ставу чути було квакання й скреготіння жаб, але той гармідер голосів нагадував їй щось близьке, нагадував її дитин-

ство і здавав ся за найкращі музики.

Ось ворота міста. Марину спинив вартовий козак. Мешканці міста не вірили своїм спільникам і тримали рушниці на поготові.

— Я до полковника Богуна, по його наказу!

Марина показала перстень Богуна. Старший на варті пропустив її і ціслав разом з нею козака до самої хати, де Богун.

Через кілька хвилин молода жінка увійшла до свого милого. Той сидів замислений, але побачивши циганку, зрадів, бо се означало, що й Марина тут близько.

— Сам Бог тебе посилає! — скрикнув він. — Чи здорова твоя господиня?

— Се я, Іване! Я тільки перебрана циганкою, щоб мене не пізнали!

— Богун з несподіванки поточив ся від неї.

— Марино! те ти? Ти покинула хана? Ти утікла до мене?...

Козак вхопив її в обійми.

— Ми втечемо сеї ночі... — говорив він, не памятаючи себе. — І даю клятьбу, що не тільки хан, а й саме пекло не відніме тебе в мене!

Він посадив Марину на лаву, горнув її до себе й цілував палко й ніжно, як сонце, що цілує своїм пекучим промінем спілу ягоду. Вона не змагала ся. Сили покинули її і вона вся віддала ся його запальним обій-

мам і поцілункам. Вона мліла в його обіймах і не мала сили перечити щастю, що його так довго, так жаждучо бажала.

Нарешті вона опам'ятала ся.

— Рідний мій! Я бачила сьогодні тебе, коли ти виходив від хана. Як ти постарів, ся, голубе мій!

Марина мидувала рукою його трохи посивілі вуси і вкрите зморщками чоло.

— Кілько турбот, скільки страждання зазнав ти за дні того невольного бойовища!

— Нудьга виялила мене, моя горлице... Нудьга не тільки через недолю України, але й за тобою, моя бажана!

— Я вгадала се! — сказала Марина. — Я побачила по очах твоїх, що ти нудьгуєш, і не мала сили, щоб не побачитись з тобою і не сказати тобі, що люблю тебе, як і колись любила.

— І стільки?! — з мукою спитав він.

— Тільки, моє серце! Я повинна вернутись до хана!

Руки козака внали і випустили її з обіймів. Щастє хвилини було розбите, як розбивається кришталевий кувалд з солодким шитвом...

— Ти вертаєш ся до зрадника, що зрадив Україну?

— Ні, Іване. Я сама так гадала що він зрадив, але вчора я з ним перебалакала. Все склало ся так через нещастє. Татары полякали ся великого польського війська і

втекли. Хан заприсягнув ся мені, що не розірве спілки з Хмельницьким і буде давати поміч Україні й надалі.

— І ти ймеш йому віри?

— Подумай, друже мій дорогий, що було б, коли б я втекла з тобою... Хан погнав ся б слідом, шукав би мене й тебе по всій Україні і до щенту сплюндрував би нашу нещасну землю. Він догнав би тебе і забрав самого в неволю на тяжке катованє, а не піймав би нас, так забрав би з України в неволю сотні тисяч безвинних людей, віднявши батьків від дітей, а дітей від батьків.

— Проклята доле! — скрикнув з розпукою Богун.

— Коли ж ти візмени мене з сього огидного світу? Коли ти увірвеш пекольную муку моєї душі? Те, що ти говориш Марино — правда! Будь вона проклята та правда, але тобі непоможе тепер покинути хана! Ще гірше не можливо, ніж було тоді, в Бахчисараї!

Богун сів до столу, змагаючись з своїм почутєм, Марина сіла поруч і, обнявши його рукою, милувала й заспокоювала. Але час не стояв... Час хутко біг. Хан, скінчивши нараду, запевне зараз прийде до своєї Газизі... Що ж буде тоді?

Нещасна невільниця схопила ся. Богун сам відвів її за браму і повів полем, держучи її руку в своїй руці. Закохані розмовляли про останні події і будуччину України

так, наче скоро мали знову бачитись. Нарешті Марина стала просити Богуна, щоб він лишив її, бо їй самій безпечнійше добігти до татарського табору.

— Прощай же, моє серденько, — сказав полковник, притуляючи свою кохану до серця. — Мені недовго на світі поневірятись. І я тому буду радий!... Мине час небуття і я знову побачу ся з тобою на тім світі. Там зійдемо ся і ніколи вже не розлучимо ся!

— А де моє волосє? — зненацька спитала Марина.

— Під серцем, у мене, моя бажана! ніколи не знімаю кайшучка.

— Подай же мені слово, що носити будеш його під серцем, аж поки ми знову зійдемо ся.

— Охоче, голубко, бо я й сам ніколи б з твоїм волосєм не розлучив ся!

— Ну тепер прощай!

І поцілувавши милого, Марина пташкою випорхнула з його обіймів і побігла до татарського табору.

Нарада в хана справді скінчила ся, і Астара сиділа ні жива, ні мертва, чекаючи всяку хвилину, що хан прийде і, довідавшись, що його Газізі нема, власноручно зніме їй голову своєю шаблею.

Не встигла Марина вскочити в намет, як почув ся поклик євнуха, що хан іде. Збентежені жінки сховали ся поміж цолами

намету і там Марина почала рвати з себе убраня своєї служниці, а Астара захопивши кухоль води, почала змивати їй обличчє.

— Що ж се моя Газізія сьогодні мене не зустрічає? — почув ся голос хана з середини намету.

— Я була хора, мій любий владарю! — відповіла Марина, тремтячи всім тілом, — і ось тепер я чепурю ся, щоб не здатись бридкою своїому милому!

— Я навіть голосу не пізнаю своєї дружини! Бідна Газізію!... В тебе певно пронасиця. Чи не дме тут десь вітер по під полами намету?

— Нетурбууй ся, коханий, — се минеть ся!

Через кілька хвилин Марина вийшла до хана загорнута в легкі састові зашинула. Іслам Гірей вже сидів на подушках і, притягнувши молоду дружину за руку, посадив її собі на коліна.

Чи може бути більша мука для жінки, як та, щоб з палких обіймів милого перейти в холодні обійми нелюба? І Марина сьогодні зазнала тої муки. Тіло підстаркуватого хана здавало ся сьогодні Марині кістляком мерця, а його довгі руки холодними гадюками. Вона билася в його обіймах, як пташка у пазурах кота, і кликала до себе смерть, так само, як за годину до того кликав до себе смерть Богун.

Ранком другого дня хан підняв орду і рушив далі до Криму.

ХІІІ.

Викушвши гетьмана, Богун по умові з ним подав ся до Винниці і порозсилав своїх козаків по всьому надбужю набирати нове військо. Завзяті Подоляни знов підняли ся, і через тиждень Богун навчав строю вже великий полк з п'ять тисяч комонних козаків. З тим військом він хутко пішов до Білої Церкви, щоб там заступити шлях польському війську.

Шляхом Богун перестривав ватаги козаків, що йшли з під Берестечка і хоч ті були обдерті, голодні й поспішали ся до домівок, Богун умовляв їх прилучити ся до нього.

— Розійдетесь по хатах, — говорив він до козаків, — то всіх вас перебіють ляхи нарізно і дітий ваших у бидло повернуть, а як станете разом зо мною, то перепинимо ляхів і вратуєте свої дома від ляцького руйнованя.

Більшість козаків слухали улюбленого полковника і прилучали ся до нього в такому числі, що під Білу Церкву Богун прибув вже з десятьма тисячами. Там він зразу почав окопувати ся й узброювати Білу Церкву гарматами, щоб дати ляхам відсіч.

Тим часом Хмельницький перестрів ті полки, що пішли з під Берестечка до Кор-

суня й Маслового Броду, і також прибув з ними до Богуня.

Наближали ся до Білої Церкви й вороги. З під Берестечка з великим військом сунув ся Потоцький, а з Литви Радзівіл. Знову наближала ся рінуча хвилина. Поляків було далеко більше ніж Українців, і Хмельницький, не наважуючись сяєпив ся з ними, післав післанців, щоб перебалакати про згоду. Поляки згоджували ся, але тільки з тим, щоб лишила ся автономна сама Київщина, всі ж останні землі України, щоб підлягали Польщі, як було до повстаня.

Богун і з ним багато козаків не хотіли пристати на такі умови.

— Ти ж бачиш.—сказав Богун гетьманови, — люди не хочуть корити ся ляхам. Навіть неузброєні селяни дають ляхам відсіч. Цілі села й міста гинуть змагаючись з ворогом, маючи за краще вмерти, ніж корити ся неправді, ти ж маєш військо і не ведеш його в бій.

— А що буде, — відповідав Хмельницький — коли ляхи і тут переможуть нас, як перемогли під Берестечком?

— Тоді знову будемо бити ся з ними біля Корсуня, Чигирина, на всякому місці... Продержимо ляхів під зброєю до зими... Вигубимо їх безхлібом, морозами! Та вони й до Різдва не додержуть ся! В тебе козаків щодня буде більше, а ляхів щодня буде менше. Хіба не знаєш, що як на переливки,

то вони зараз тікають. От тоді, коли заженемо їх знову за Случ та за Стир, тільки тоді можна про згоду умовлятись.

Про те Хмельницький не зважив ся стати до бою. Він бачив, що після Берестечка козаки й старшина не так вже прихильне ставлять ся до нього, як колись, і бояв ся, що коли знову трафить ся йому пригода, то його скинуть з гетьманства і оберуть иншого. Навіть Богуна, не вважаючи на всі його послуги, Хмельницький тепер не любив за те, що той часто не згоджував ся з ним в військових справах і не корив ся його волі, а Богунова слава тільки дратувала його. Хмельницький бояв ся, що Богун може скинути його і стати гетьманом.

Богунові козаки — Подоляни й Волинці — рішучо не хотіли ставати до згоди, бо їхня країна мала підлягати Полякам. Вони від себе послали до Потоцького посланців з погрозами, що не стануть до згоди, як що Поляки не згодять ся на зборовські умови. Але ніщо не допомгло, і Хмельницький підписав умову, власноручно убивши при цьому булавою кількох козаків, що в вічи лягли його зрадником.

Після Білоцерковської згоди становище України стало далеко гіршим, ніж після Зборівської. Польські жовніри й драгуни стали на зиму по всьому Поділю, Волині, Брацлавщині і по всій лівобережній Україні. Під захистом свого війська туди зразу ж на-

бігли польські пани й підпанки з своїми орендарями Жидами. Пани повідбирали в селян землю, що їй селяни вже три роки орали, повіднимали худобу і всяке збіжжє, люто мстилися на своїх кріпаках і в кого знайшли зброю, того катували.

Завзяті Подоляни й Волинці не хотіли корити ся панам і лїзти знову в те ярмо, що його вже три роки своєю кровію скинули. Вони збирали ся в ватаги, переховували ся по лісах і звідти били ся з панами, Поляки ж, захопивши таку ватагу, нещадно катували селян, вигадуючи на них такі муки, що, здаєть ся, й саме некло того б не вигадало.

Одного ранку Богунови, що, втративши через згоду гетьмана своє полкове місто Винницю, жив тепер в Умані, сказали, що до нього прибули земляки з Поділя. Богун вийшов на ганок і з жахом поточив ся назад: двір був повний страшних примар. Тут були неначе тіни людей, з чорними ямами під чолом замість очей; були такі, що замість носів та ушій, в них на обличчі червоніли розятрені рани; були кістяки з вишкіреними зубами, бо людям було відрізано губи; де в кого, замість рук, були чурупалки, а по землі мов павуки катали ся люди без ніг і без рук. Всі сї примари простягали до Богуна руки, або чурупалки від них, і благали до нього нелюдеьким стоном і ревом, бо в більшості з них були відрізані язики.

Стогін вибив ся з грудий посивілого в сї-

чах полковника. Він зрозумів, що то за при-
мари, бо ще під Білою Церквою перечував
яка буде німста панів.

— Брати мої рідні! — з риданєм кинув
ся Богун до калік. — Земляки мої нещасні!
Побила нас лихая година. Знущають ся ля-
хи над нашою кровію, над нашим безго-
ловем!

— Гетьман відцурав ся нас! — гукали
ті, хто мав можливість гукати. — Покинув
нас ворогам на поталу, так хоч ти згадай
про земляків своїх! Ми вже загинули, але
ще не всі, там по над Бугом та по над Дні-
стром ще змагають ся, ратує хоч тих!

— Нехай мене скарає Господь... —
відповів Богун, — коли я покину шаблю,
поки ляхи пануватимуть на Україні! Ідїть
всі й везіть безносих в Чигирин до гетьмана.
Нехай подивить ся, до якої згоди з ляхами
привів він Україну! А я дам вам грошій,
проводирів і лист до нього.

В листі до гетьмана Богун писав:

— Глянь, Богдане, на братів наших з
Поділя! Хоч ти рубай мені голову, а я зараз
їду з своїми козаками до Бугу. Ліпше десять
раз умерти, ніж бачити те, що ми бачимо!

Ті каліки й рінучий лист Богуня, зро-
били вплив на Хмельницького. До того ж ще
сойм в Варшаві не ствердив Білоцерковсь-
кої умови, і гетьман був вільний не рахува-
ти ся з нею.

По весні 1652 року Хмельницький дав

кілька козацьких полків своїому синові Тимошеви і звелів іти на поміч Богунуви, а сам з кількома полками пішов позаду.

Тиміш Хмельниченко сполучився з Богунуном, і вони разом пішли за Буг до гори Батіг, де стояв з польським військом коронний гетьман Калиновський. Там козаки так погромили Поляків, що з їхнього війська мало хто лишився живим. Був убитий навіть сам Калиновський.

Після славного Батогського бойовища народу піднялося на Україні все повстанство, а все панство кинулося тікати, кому куди пощастило втечи. Козацькі сотні без наказу і навіть без дозволу Хмельницького, вибивали по Україні польських жовнірів та драгунів. Богун з своїм полком рушив з під Батога на Поділе, добив решту польського війська і знову опанував своєю рідною Винницею. Минув місяць, і все Поділе, Брацлавщина і Волинь і вся лівобережна Україна були знову вільні від ляхів та панів. Радість велика стала по всій Україні; люди зустрічались, цілувалися й обнимали один другого, як на Великдень. Наслідки Берестечка були знищені.

Та не дуже довго протяглося те щастє. За осінь та зиму Поляки назбирали нового війська і весною 1653 року на Україну з 15,000 війська набіг новий польський гетьман Чарнецький. Він намислив вжити нових засобів, що до війни з Україною, а саме:

вирізувати всіх Українців, хоч козаків, а хоч і посполитих, не дивлячись на те, чи озброєні вони, чи не озброєні, не лишаючи живими навіть жінок і дітей, щоб з рештою викорінити український непокірливий народ, а заселити українські землі Поляками.

Несподівано набіг він з Поліся на Брацлавщину, поналив до останньої хати міста: Самогородок, Прилуки, Липовець, Ягубець, Липці та Борщовку і до ноги вирізає там всіх людей. Ніколи в світі, навіть за часів Батия, не робило ся того, що виробляв на Україні Чарнецький. По руїнах сіл та міст, вкритих непохованим людським трупом, бігали цілі табуни собак та вовків, розтягали трупи на шматки, а гайворони допомагали їм білувати кости.

Вжахнувся Богун, почувши про лицарську роботу Чарнецького, і не вважаючи на те, що мав під рукою тільки один полк з трьох тисяч коней, кинув ся навперейми Чарнецькому до замку Монастирище, щоб там заступити йому шлях.

В Монастирищі дуже зручно було оборонятися, бо з одного боку козаків захищали високі, муровані стіни та банти наівзруйнованого замчища, з другого — під кручею бігла річка, з третього ж, де підходило поле Богун почав робити окопи.

— Тут і помremo, — сказав Богун сотникам, — як що гетьман не дасть помочи.

— Мені, то воно б і час уже... — обіз-

вав ся Влучак. Вже з мого товариства нікого нема на світі. Я один досі допчу травицю, не знаходячи собі смерти.

Довбня з Влучаком не погодив ся.

— А у мене ще здорово на ляхів рука свербить. Тепер ось правиця загоїла ся — саме добре буду гатити їх келепом.

Довідавшись, що в Монастирищі засїв Богун тільки з одним полком, Чарнецький дуже радів тому, що нарешті таки зламає проклятого українського бунтаря, що вже так дав ся в знаки Полякам. Ставши табором недалеко міста, він зразу ж кинув ся з кількома полками на козацькі окопи. Шалений був його наскок, але Богун дав йому відсіч, що після того козаки три дні закопували трунів Поляків, що лишили ся по рівчаках поперед окопами.

Ся відсіч не спинила Чарнецького. Війська в нього було в п'ятеро більше, ніж в Богуну, а принада захопити славного козацького ватажка була занадто велика, і він щодня почав водити своє військо на нові штурми, переміняючи полки, щоб давати їм час спочити і щоб дужче стомити козаків.

Через кілька день Чарнецький помітив, що на штурмах в него гине дуже багато полковників та хорунжих і що всі вони гинуть від стріл. Один верне ся з вибитим оком, другий з розірваним носом, а де кому стріли доходили й до серця. То була робота Влучака. Він здер ся на банту замку, простяг ся

там собі, як пан на софі, курив люльку та виглядав побіля окопів польських привідців, а як кого нагледить, так той вже й його. Натягне добре тетіву свого лука, а стріла вже знайде, кого їй треба.

Чарнецький лютував з сього, але неміг довідатись, звідкіля летять стріли.

Два тижні вже тягла ся облога, а гетьман не йшов Богунови на поміч і навіть звістки від нього ніякої не було. Козаки стомили ся і ставали байдужими. На третім тижні, щоб надати їм жвавости, Богун післав Чарнецькому листа:

— Мостивий пане, — писав він, — я чув, що твої земляки прославляють тебе, як завзятого лицаря. Бажало ся б мені подивитись, як ти беш ся. Виходь зо мною на герць. Хто кого переможе, того й буде Монастирище. Не будемо й крові наших воjakів даремо проливати.

Піславши листа, Богун виїхав на доброму коні за окопи і почав викликати Чарнецького. Козаки рясно відкрили окопи, любуючи на молодецьку вдачу свого полковника. Втоми, як не було; завзяте в усіх заграло в очах. Скоро й Поляки почали виходити з табору, але Чарнецький не виїздив.

Богун басував своїм конем по полю, чекаючи суперника... Аж ось затрусилася земля і забрязчали шибки в Монастирищі від вибуху кількох десятків польських гармат, і Богун внав разом з своїм конем на землю.

То Чарнецький в відповідь на його лист звелів вдарити на нього з гармат...

Але не внала ще з неба Богунова зірка: розірвало бомбами на шматки його коня і нігде самого не зачепило. Кинув ся до полковника з окопів Довбня з козаками, але Богун вже встав і шаблею погрожував Чарнецькому за його зраду.

Ледве всів Богун повернутись до своїх окопів, як Чарнецький вдарив на Монастирище всім своїм військом. Скажений був сей штурм. Поляки лзли на видиму смерть, сотнями давили один другого по рівчаках окопів і, загативши їх своїм трупом, вискочили на вали.

— Діти мої рідні! — гукав Богун до козаків. — Памятайте, що зараз ви захищате всю Україну від нелюдського ката. Не погубіть же козацької слави.

Але козакам не треба було нагадувати про козацьку славу — вона була тут, вони самі творили козацьку славу, і сотня козаків на передних окопах вся полягла разом з славним своїм сотником Дрозденком, не покинувши й на крок окопу. Люто б'ють ся козаки й по других окопах, дорогою ціною віддаючи своє жите; не зважають вони й на те, що замок від бомб заняв ся. Гасять вони пожежу і б'ють ся одночасно.

Богато полягло вже навкруг Монастирища ляхів, але ще в них сила велика, і Богун зрозумів, що задавлять вони козаків, бо

вже вдерли ся в окопи. Разом він помітив, що Чарнецький пригнав вже під стіни всі до останнього полки і що табор в нього порожній. В мить Богун скористав ся з сього, і доручивши військо Довбні, сам з тисячею козаків вибіг понад замок на поле і, оббігши польське військо стороною, вскочив в їхній табор і підпалив намети й стирти сїна.

Поки тяг ся сей некольний штурм, Влучак робив своє діло: вибивав на вибір ворожих батажків. Аж ось очи старого запорожця заграли лютим вогнем: він углядів на околі з піднятою шаблею в руці самого Чарнецького. Мить одна... брязнула тетіва, жалісно заголосила стріла, і внав Чарнецький, залившись кровію: стріла пробила йому обидві щоки, пройшла крізь рот й зачепила язик.

Вхопили Поляки свого гетьмана, витягли йому з рота стрілу і понесли на руках до табору, але табор вже горів, а з поміж польських наметів, мов вітер вихопив ся Богун і вдарив на Поляків, що були біля окопів, з заду. Вжахнули ся Поляки, не маючи майже нікого з провідників, і мов отара овець, кинули ся в розтїч, лишивши козакам в своєму таборі все награбоване по Брацлавщині добро.

Чарнецького вони вшїли таки покласти на віз і повезли в Польщу, а всіх останніх, більше трьох тисяч, поранених покинули на волю козаків. Всього вигубив Бо-

гун під Монастирищем вісім тисяч Поляків, сам же стратив всього кілька сот козаків.

XIV.

Богун гнав решту польського війська через всю Волинь і знову зробив Україну вільною від ляхів, але скоро на заході сонця почали збирати ся чорні хмари. Король польський Ян Казімір, побачивши, що сам України не поборе, став до спілки з Волооським володарем та Семиградським королем і тепер сам йшов з великим військом на Поділе, а з за Дністра туди ж сунули ся Волохи й Ракочій Семигородський.

Довідавшись про те лихо, Хмельницький знову звернув ся до хана за помочю і з тим же звернув ся й до турецького султана. Султанови не до вподоби була спілка Волохів з Поляками, і він звелів ханови йти на поміч Хмельницькому.

Хан збирав ся неохоче і в розмові з Мариною реметував на українського гетьмана.

— Шість років рже, — говорив він, — як через Хмельницького я не знаю спокою. Виходить справді так, наче я на послугах в гетьмана. Час вже скінчити з сим.

— Друже мій! — умовляла хана Марина. — Се ж тобі такий гарний випадок, щоб віддячити королеви за Берестецький сором! А то ще вороги твої заберуть собі в

голови, що татарська сила в ніщо повернула ся!

Але ханови не так то кортіло піднимати свою славу. Він тепер прийшов до думки, що вже час зовсім порушити спілку з Україною, бо за сі шість років, що він не брав з неї ясиру, невільники в Кримі і по всій Туреччині дуже подорожіли. Міркував він, що ставши тепер до згоди з Поляками і набравши на Україні добрі гурти бранців, він може мати велику користь.

— Тепер, Газізію, — сказав хан з посміхом, — ціна на славу поменшала. Тепер гроші важуть більше за славу.

— Невже все можна цінити на гроші? Ну, наприклад, за кількоб ти продав мене, колиб знайшов ся кунець?

Іслам засміяв ся і, притягнувши Марину за руку, посадив її коло своїх ніг на подушку.

— Ах ти, моє блазенятко! Продають тільки те, що самому непотрібне, ти ж дорожна мені над усе на світі... ти утіха мого життя, і колиб не ти, яке б воно було сумне...

— Чи справді ж ти так мене любиш?

— Я ніколи не гадав, що можна так любити жінку, як я тебе люблю.

— Ну, так я певна — ти візьмеш мене на війну, як і той раз?

Хан почав відраджувати їй те. Він бояв ся, що Марина буде йому заваджати в тій справі, яку він надумав.

— Чи годить ся ж тобі, Газізію, їхати? Заходить осінь. Треба сподівати ся, що й всю зиму доведеть ся пробути в поході. Де ж таки тобі поневірятись в наметі. Мені й той раз шкода було тебе. Скільки ти лиха зазнала! Се прямо було б себелюбством з мого боку, коли б я тепер взяв тебе в похід.

— А мене так вабить ще раз побувати на рідній Україні! — сумуючи говорила Марина.

Сі слова були ханови дуже неприємні і він насунив брови.

— Годі тобі вже про Україну марити думками! Де ж твоє коханє до мене, коли тобі досі Україна рідна, а не Крим. Вже чотири роки як ти мені дружина, і час тобі звикнути до того, що ти правовірна і Татарка!

Марина зблідла на виду і встала з подушки. Ніколи в світі вона не буде Татаркою й бісурманкою, як ніколи не забуде й своєї рідної України. Схвильована вона залишила сю розмову, маючи надію, що згодом вона таки умовить хана взяти її з собою.

Надії Марини не справдили ся. На сей раз хан уперто відмовив їй у її домаганю. В осени він вийшов з ордою в похід, зовсім не взявши гарему.

XV.

Одночасно з ханом вийшов з Чигирину в похід з дванайцять полками козаків і гетьман Хмельницький.

Наближала ся осінь. Україна була вкрита коницями, складеними з сношів покошеного хліба. По коницях ще можна було знати, де складена червоно-золота пшениця, де жовте жито, а де срібно-жовтий овес. Зайшла саме возовиця і по полях було не мало людей з возами.

— Дивись, яка курява на сході! — гукнула з воза жінка до свого чоловіка, що подавав на вилах їй на віз сноши. — Чи не Татари йдуть, боронь Боже!

— Хиба Татари зі сходу йдуть? — обізвав ся чоловік придивляючись. — Певно козаки з Чигирину.

Хмара куряви наближала ся і скоро з за кряжа виникло велике комонне військо.

— А он і з заходу курява! — скрикнула жінка, показуючи на захід. — Матінко! Отсе ж пропали ми, бо з заходу певно ляхи та тут битись будуть з козаками!

Чоловік заметушив ся, запрягаючи волів і поїхав геть далі від шляху.

Зі сходу наближало ся козацьке військо. Чепурне те військо і на добрих конях, всі козаки, як один. Їдуть сотня по сотні, полк за полком, коливаючись та виблискуючи на сонці острими списами. По переду сам Богдан Хмельницький іде на буланому, оточений пишною старшиною. То іде він походом на Поділе, аж до Дністра, бо туди наблизивсь і став під Жванцем з великим військом його ворог, король польський, а за

річкою біля Хотину стали його спільники — Волохи і Угорці.

Побачив гетьман, що на зустріч наближається військо і здивовано приглядається. Розглядів він і те, що попереду того війська їде віз, а на возі щось чорне лежить.

— Панове, — звернув гетьман до старшини, — що воно таке?

Полковники, хто був з молодшими очима, вже розгляділи, що те чорне була труна, і догадалися, що то везуть тіло гетьманського сина Тимоша, але ніхто не хотів того сказати в голос.

— Тиміш!... Тиміш! — з роспачем скрикнув нарешті гетьман.

Хмельницький мав вже звістку, що в бойовищі з ляхами й Волохами під Сучавою Тимоша було тяжко поранено, і тепер, розглядівши труну, зразу догадався, хто в ній.

— Сину мій нещасний, любий. Надіє моя!

— Не побивайся, гетьмане! — кажуть полковники. — На все Божа воля!

— Слава Господеви! — скрикнув гетьман, опанувавши собою. — Славлю Господа, що мій син помер, як козак і не дався ворогам до рук!

Гетьман зліз з коня. Зійшла з коний і вся старшина. Військо козацьке спинилося. Всі покидали шапки. Віз з трумною наблизився. З позад війська найшли попи і заспівали „вічную пам'ять." Пішов з кадила

синенький дим і розвив ся по вільному повітрі. А у повітрі над трумною весело щебетали пташки, байдужі до людського горя.

Поцідував гетьман трумну свого сина.

— Рано ти, сину мій, ляг спочивати. Попередив свого старого батька!

Вклонив ся до землі гетьман і рушив з військом далі, щоб захистити Україну від горога.

Близько Жванця Хмельницький злучив ся з ханом і щоби вигубити польське військо, порадив ханови шіслати загони на Волинь та Галичину, щоб перетяти королеви дороги до Львова та Варшави.

Порада гетьмана була влучна і через якийсь час в польському війську почало вже неставати поживи, а тут ще надійшли морози і польські жовніри почали мерзнути й гинути. Військо польське скоро почало ремствувати на короля і хвилюватись, а далі кинуло ся ватагами розбігати ся. Спільники Яна Казимира також пішли до своїх деминок в Волощину та Угорщину, і король опинив ся в скрутному становищі.

З початком грудня, Хмельницький почав умовляти хана, що саме тепер час вдарити на Поляків, але саме тут і король, знаючи своє кепське становище, почав перемовляти ся з ханом про згоду. Ханови того тільки й треба було: він взяв з короля сто тисяч червінців і зрік ся своєї снілки з козаками й Хмельницьким.

Борці за Правду — 5

Таким чином гетьман з козаками лишився поміж двома великими ворожими таборами і мусів потайно відвести козацьке військо далі від зрадливого спільника, а через кілька днів зовсім пішов з Поділя за Буг.

Богун не дійшов з гетьманом до Бугу і повернув до своєї Винниці, але скоро до нього надійшли вісти, що Татари палять села й беруть людей в неволю. Полковник кинувся з своїм полком в усі боки, розганяючи татарські загони і визволяючи невільників, але мало що йому пощастило зробити, бо вся татарська орда з сто тисяч коней, розпорошилася по Поділю й Підбужу, мов саранча.

Великий плач і стогін стали по Поділю: Татари ловили молодих дівчат та молодичь, парубків та чоловіків, вязали їм за спину руки, привязували одного до другого і так гнали до Криму.

Тяжко зажурилися Богунові товариші, бачучи навкруг себе руїну!

— Тепер загине Україна! — говорив Довбня. — Нема для неї захисти ні з якого боку. Скрізь вона оточена ворогами.

Про те Богун з ними не згоджувався.

Ліше знати, що навкруг в нас вороги, а ніж мати за плечима таких спільників, що потайно кидають ся на тебе тоді коли тобі найбільше скрутно.

Так говорив Богун і хоч болів, серцем за долю України, але радів, що нарешті У-

країна не має лукавого спільника і буде покладати ся тільки на свою силу.

XVI.

Тяжкі думи гнітили душу гетьмана, коли він вертав ся з під Жванця. Шість років пекельної боротьби з ворогами, шість років походів, турбот, пригод і небезпеки в бойовищах, цілі ріки пролитої крові, тисячі поруйнованих міст... все те мало піти марно і лишити Україну знову без волі й безпеки. Тепер вже яскраво визначило ся, що колиб Україна самотуж перемогла Польщу, то їй допомагали б Татари або Угорці й Волохи, і Україна завше мала б двох ворогів. Ні з якого боку вона не мала захисту. Не воювало її тільки московське царство і посполиті люди, що бажали собі тільки вільного та спокійного хліба, зрозуміли се і зараз після Берестечка чимало людей з Поділя, щоб уникнути панської пімсти, підняли ся і, побравши своє збіже, потягнули ся на східний бік Дніпра до Осколу, Харкова та річки Донця.

Побачивши, що Поляки знайшли собі спільника в кримському ханови, Хмельницький зважив за потрібне шукати собі інших спільників, і він прямо з походу післав послів до свейського короля та московського царя просити їх про спілку й поміч.

Цар згодив ся прийняти Україну під свою зверхність і 8 січня, 1654 року в Переяславі

відбула ся велика рада, на якій гетьман, забезпечивши Україні добру автономію, умовив козаків присягнути цареві на підданство.

Більшість козацької старшини і простих козаків пристала на умову гетьмана, але Богун та запорожський кошовий Сірко, хоч і не сперечали ся проти спілки з московським царством, але зрікли ся присягнути на підданство.

Не встиг Богун повернутись з Переяслава до Винниці, а вже в Варшаві знали і про те, що Хмельницький присягнув московському цареві і про те, що Богун зрік ся присягнути.

З сеї незгоди козацької старшини король хотів скористуватись і післав до Богуну післанців, щоб прихилити його на свій бік.

Богун чемно привитав послів і почастивав хлібом і солюю та доброю чаркою, а після обіду старший посол, шляхтич Олекшич, почав виконувати дорученя короля. Він повів розмову з Богуном від тих часів, коли Українці жили у добрій згоді з Поляками, не відрізняли навіть себе від Поляків і мали державу польську за свою батьківщину. Далі він перейшов на ті часи, коли за гетьмана Сагайдачного козаки з славою били ся поруч з Поляками і були Польщі у великій пригоді, а Польща з свого боку проливала кров своїх синів, захищаючи Україну від Турків.

— І от тепер, — провадив післанець далі, — Хмельницький знищив се єднане і заляв кровію всю Україну й Польщу. Він уневняв всіх, наче бсть ся за волю свого народу, а врешті зрадив свій народ і віддав його на вічні муки в московське ярмо. Ти, полковнику, єдиний на Україні певний та меткий вояк й ватажок. На твоїх плечах паниця Хмельницький їздив увесь час і колиб не ти, то він нігде не взяв би над нами перемоги. Не йому, паниці непросишному, бути гетьманом України, а тобі — лицарю славному. Ми чули, що ти зрік ся присягнути московському цареві і от його величність король дарує тобі за се з усім своїм родом шляхотство, доручає тобі гетьманську булаву і жалує тобі на власність староство, яке тобі найлюбійше. А щоб ти мені вірив, ось тобі королівський лист з печаткою!

Богун взяв лист, прочитав його сховав за кантуш і вже тоді відповів:

— Ти довго, вельможний пане, говорив, а я все тебе слухав, тепер послухай ти мене. московському цареві я не присягнув, але не через те, що бажав би служити королеві, а через те, що вільному народови, як тепер ми, не личить нікому присягати. Булави від короля я не приймаю, бо вільному народови не личить приймати клейноди з чужих рук. Гетьманом України я не згоден бути, бо з сього пішов би розбрат поміж козаками, і поділ України на двоє. Україна має гетьмана, ви-

браного вільними голосами. Той гетьман — Хмельницький, і у військових справах я йому корю ся.

Ще кілька день після того послали умовляли взяти булаву, але він рішучо відмовив ся.

— Перекажи його величності, — сказав він на останнє Олекшичу, що я дуже дякую за честь і дуже радий жити з Поляками в згоді, та тільки по сусідському, як вільний поруч вільного, а не в підданстві.

— Будеш каяти ся, полковнику! — сказав Олекшич, сідаючи вже на коня. — Польща могутня. Прийдемо ми на тебе з великим військом, побємо твоїх козаків, тебе заберемо в бранці, а Україну спльондруємо так, що й живої душі на ній не лишить ся!

— Буде те, що Бог дасть! — відповів Богун. — А прийдете з зброєю, то битиму ся з вами на смерть, як і до сього часу бив ся.

XVII.

Марина нетерпляче дожидала хана з походу, щоб довідатись про долю України. Він прибув до Бахчисараю около Різдва, випередивши, як і завше, своє військо.

Того дня, сподіваючись вечером хана в свої покої, Марина вбрала ся в своє найкраще убранє, причепурила своє чорне шовкове волосє блискучою золотою пряжою, на білу шню наділа кілька разків перлового

намиста, а на ноги — блакитні, сріблом гафтовані черевики. Молодій жінці тепер минуло двацять чотири роки і вона саме розцвилась чарівною красою української вроди і налила ся мов спіла ягода.

Побачивши свою укохану дружину, Іслам Гірей прямо зачарував ся її красою і довго не мав сили відвести від неї очий.

Марина привітно посадила хана на софу, подала йому калян і сіла біля його ніг.

— Розповідай же, мій владарю, своїй Газізі, як склав ся твій поход? Чи благословив Аллах твою зброю. Чи добре погромив ти польського короля?

Хан зразу надумав, що говорити жінці, і відповідав, не вагаючись:

— Аллах був дуже милосердний до Татарів. Він всемогучий вчинив так, що я, не проливши й краплі крови, добув все те, чого бажав.

— Як же стало ся? І що саме ти добув?

— спитала Марина трохи збентежено, бо здобуте на війні без перемоги без змагання, здавало ся їй неймовірним.

— Ми з Хмельницьким безхлібем примусили короля згодитись на наші домагання. Я взяв окупу сто тисяч червінців, а Україні добув потвердження Зборовської умови. Україна тепер знову вільна.

Марина радіючи поцілувала хана в руку.

— Я знала, що в тебе добре серце, мій

царю! За те я тебе й люблю.

З радощів Марині справді здавало ся наче вона любить Іслама і вона припадала до него, пестила рукою його бороду, милувала його чоло і дуже весела була ввесь сей вечір.

Після того дня життя Марини пішло, як і в попередні роки. Здобувши собі від хана волю їздити ридваном по околицях міста не тільки що п'ятниці та по великих святах, коли їздив увесь ханський гарем, а й по всяк час, колиб їй не забажало ся, Марина часто користувала ся сим правом. Хан вимагав тільки, щоб його дружина додержувала закону і зачинала ся так, щоб тільки одно око її було видко, але й сього закону Марина додержувала тільки на людях, виїхавши ж за місто, вона зовсім скидала душею залишало.

На дворі почало теплішпати. Сонічко в Кримі рано почало пригрівати землю. Гори навколо Бахчисараю і тополі у дворі ханського палацу зазеленіли, і Марину потягло за місто. Їй подали ридван, і вона з Астарою та озброєним євнухом на переді поїхала.

З усіх околиць Бахчисараю Марині найбільше подобав ся шлях до річки Качі, де по над річкою понависали такі дивовижні, чудово хороші скелі та кручі. Проте під той час біля Качі було ще вохко, Марині ж замануло ся побачити просторе небо без гір і побути на стеновому повітрі, схожому до

рідного повітря України, і вона звеліла везти себе на північ, до річки Альми.

Ридван виїхав за ворота міста і покотився степом. Молода жінка уживала себе світим повітрям, любуючи на зелений килим з степової трави, що вкривав невисокі розлогі кряжі, схожі до кряжів її рідного Поділля. Через годину, на півночі, виникла з під гори широка долина річки Альми помережана садами, виноградниками й тютюнищами і підперезана двома довгими рядами високих, струнких тополь.

Марина знала, що під сими тополями склався шлях до Перекопу й на Україну і полинула думками далеко по шляху на північ, у край веселий, на тихі води та під ясні зорі рідної України.

— Чи не час нам повертати назад? — спитав, обернувшись до Марини, євнух.

Зачарована далеким краєвидом, і замислена згадками про рідний край Марина здригнулася з несподіванки, і погляд її впав на великі натовпи людей, що були трохи осторонь від шляху. Люди були в сіраках, але обдерті, ноги їх були босі й заюшені кров'ю. Сотні змарнілих, замордованих дівчат сиділи під тополями, окремо від чоловіків, пригортаючи одна до другої і з нудгою похиливши свої голови. Навколо натовпів стояли й їздили татарські вершники з довгими батогоми.

Крик вибився з грудий молодої жінки...

Вона відразу розпізнала, що то були за люди, бо вони були й рідні, близькі, а нудьга й муки їхні були їй зрозумілі, бо вона й сама їх колись зазнала... То були бранці — невільники з України.

— Як? — скрикнула Марина, — бранці з України?

— З України! — відповів їй євнух, не гадаючи, що тим робить хановій велику прикрість. — Се ще тільки передня валка. Кажуть, що їх, як саранчі, женуть!

— Не може бути! се ж наші спільники!

— Гяури хиба можуть бути спільниками правовірних? — говорив необачний євнух, задивляючись разом з тим на гнівну красу ханської жінки. — Гяури існують тільки на те, щоб працювати на нас, правовірних.

— Привертай коний в праву руку, до дівчат! — сказала Марина.

— На що ж до них? — схаменувся євнух. Тобі негодить ся ні з ким сторонним розмовляти!

— Я буду з ними розмовляти! — власно сказала Марина. — Повертай!... а як ні, то я злізу з ридвана і піду до них пішки!

— Зглянь ся на Бога! — злякано скрикнув євнух. — Ти схотіла, щоб мені відрубали голову? — то підвертай!...

Євнух птовхнув візника, щоб той підвернув ридван до бранців, а сам обернув ся до Марини й сказав нишком:

— Тільки гляди не хвались старшому євнухови, або ханови, бо буде й мені й тобі лихо.

Марина не слухала його, бо вся упилила ся очима в бранців.

Ридван сининив ся біля куши дівчат.

— Звідкіля ви, дівчаточка? — спитала Марина.

Дівчата здивовано поглядали одна на другу: Татарка заговорила до них по українському.

— Не дивуйте ся з мене, сестрички... Я така ж бранка, як і ви... Скажіть, звідкіля ви?

— З Бугу річки! З під Ладижина! почувли ся голоси.

— Боже милосердний! — скрикнула Марина з жалем. — Землячки ж ви мої рідні! Як же вас побрато в неволю, коли у гетьмана з ханом спілка?

— Добра спілка! — почув ся з натовпу голос чоловіків. — Нема чого говорити!

Марина глянула на голос і побачила поміж бранцями селянинами молодого козака у темносиній військовій чумарці.

— Побила нас лихая година і покарав Господь за тую спілку з бісурманами, — говорив козак. — Хан зрадив нас. Покинув Хмельницького самого Полякам на поталу та ще й зруйнував все Поділе і Надбуже. Де-кого захонили Татари, чи селянина, чи козака, всіх погнали сюди. А в мене ж сиро-

ти дома.. трое маленьких дітей!... Хто їх нагодує?!...

Марина відкинула ся назад ридвану. Ридане забило й дух і вона зімліла. Прочу- няла вона аж тоді, коли ридван котив ся вже далеко від Альми. Тут ридане вибило ся з ханської жінки і, загорнувшись з очима в своє біле запинало, вона біла ся в руках своєї вірної служниці.

Тихо та сумно було над вечер в покоях Марини. Вона не мала сили бачити сьогодні хана і листом його сповістила про те, що хо- ра і неможе його привитати. Вона за весь день нічого не їла і сиділа весь час на софі мовчки.

Астара не турбувала її, щоб дати сер- цю переболіти, а тільки часто навідувала ся подивитись, чи не треба їй чого. Коли вона заглянула в покій смерком, Марина спинила її.

— Сядь, Астарочко, тут біля мене!...

Астара сіла біля її ніг.

— Він повинен вмерти, Астаро!... по- шепки сказала Марина.

— Хто, Газізію?

— Той, хто дурив мене... Хто зрадив Україну і вигубив безліч моїх земляків... ти знаєш, хто...

— Заспокій ся, доне моя. Хиба з того поможеть ся?

— Ні, я не заспокою ся, поки він буде живий! Як? Подарувати поганцю те, що він

зрадою взяв мій дівочий вінок? Коли я віддала ся йому, то ти знаєш — зробила те за ради волі рідної країни; колиб же я знала, що він порушить слово, я тричі б прийняла смерть, а не опоганила б себе з ним! Зрозумій, що тільки недавно, прибувши з походу, він брехав мені, а я йняла йому віри... Я цілувала його в руку... дякувала... милувала... А, та що й говорити?... сього знущання над собою я не подарую!

Марина перервала дух і грізно, зіркаючи очима, повела далі:

— Він повинен вмерти... і ти, моя єдина пораднице, мені допоможеш. Не один раз уже ти служила мені вірні служби, послужи, може, в останнє. Віддячити або заплатити тобі я не маю чим: все, що такого, що в мене є, — не моє. Та чи й є що такого, щоб тобі було потрібне?

— Твоя ласка мені потрібна, моє серденько! Тільки одна твоя ласка і більше нічого!

— Я вся твоя, Астарочко! Скажи: коли б тебе, дівчину, хтось принадив і одурив, ти подарувала б тому те?

— О, ні! Циганки того не дарують. А помітилаб ся люто!

— Ну, от і у мене таке ж серце. Так ти мені допоможеш? Ти знаєш всякі зіля, то певно знаєш і отруйні.

— Отрутою небезпечно... — сказала Асара. — Отрута хутко зводить з світу...

Догадають ся на нас і катувати будуть на смерть.

— Байдуже!

— Ні, не байдуже, бо нас не зразу скарають, а будуть мучити довго... кілька день...

— А хоч і так! — перебила Марина...

— А то от що: ми разом і самі вищемо отрути і не дамо ся їм на катуваня.

— Ну, добре, я знаю, що зроблю. Завтра ранком я побіжу у Чуфут-Кале. Там поміж руїнами стародавнього міста повинно рости одно зіле, таке, що як висушити його корінці, ростерти їх та насипати в воду і дати дихати парою з тої води людині, то в людини будуть отроєні груди і вона поволі, за тиждень або два помре.

— А як же ми дамо йому дихати з тої води? пошепки, мов злодійка, спитала Марина

— Я всиплю зіля у воду каляну...

— А!

Марина встала з софи і почала ходити. Молоду жінку обхопило почуте огиди до самої себе, як до злодійки і вона знову почала обмірковувати своє становище і шукати собі якогось викруту, але врешті знову таки дішла до думки, що иншого кінця не може бути.

XVIII.

Увесь ранок другого дня Астара нишпорила по руїнах Чуфут-Кале, оглядаючи

траву, що росла поміж каменями, а не знайшовши там, чого хотіла, зійшла з гори у Йосафатову Долину, на стародавнє кладовище. Через якийсь час вишукування вона скрикнула з радощів і витягла з каменя великий корінець.

До вечера все було зроблено, як циганка знала, і калян був готовий, але коли до Марини увійшов хан, вона не подала йому каляну, як завше було, а хотіла ще раз пошукати шляху до його серця й сумління, щоб уникнути недолі стати злодійкою і сівши як звичайно, коло його ніг на подушку, з великим напруженем нервів почала розмову.

— Що колиб я звернула ся до мого владаря з великим прошенем, чи він вчинив би по мойому бажаню?

— Чого ж хоче моя зіронька? — ласкаве спитав хан. — Я радий був би догодити своїй коханій дружині.

— Я бачила, що до Бахчисараю пригнали багато бранців з України. Чи випустив би великий хан всіх їх на волю, колиб я об тім його попросила?

Хан замішав ся й насупив ся, вигадуючи, як би викрутитись.

— То правда! Я, як ти знаєш, випередив військо, а мої вояки без мене там не втерпіли і набрали на Україні трохи ясиру. Про те пустити на волю бранців тепер ніяк неможливо, бо вони не моя власність, а тих що їх побрали:

— Але ж ти говориш, що те зроблено без твоєї волі й згоди... Ти владен відібрати у свавільників всіх бранців і пустити їх на Україну.

Хан знову замішався і ховав від Марини свої очі, дивлячись на бік.

— Бачиш, Газізію, коли стрілець убіє пташку, що висиділа малих пташенят, то чи не ліпше він вчинить, взявши пташенят до своєї хати, щоб догодувати їх, ніж покинувши їх в гнізді на голодову смерть? Або считаю, чи можна жити пташкам в зруйнованому гнізді? От так і тут: куди подінуться на Україні дівчата, що взято їх в неволю, коли батьків їхніх повбивано? Куди подінеться жінка, коли чоловіка її вбито, а хату спалено? Для кого працювати буде там чоловік, коли жінку взято, а дітий може потоптано кінями?

— Так ти все се знаєш і гадаєш, що бранцям краще тут в неволі, ніж в рідній країні?

— Що зроблене, те зроблене, і того вже не переробиш.

— Так ти не пустиш бранців назад, на Україну?

— Про се неможе бути й бесіди! — сказав хан знервовано. — Кіт не пускає мишенятка, коли вже вгородив в нього свої назурі... І залишимо, Газізію, сю розмову назаваще. Чому ти не подаєш мені сьогодні каляну?

— Пробач, пробач! Тепер я вже можу подати.

Марина принесла калян і подала його ханови, не вагаючись і не почувуючи вже себе злодійкою, бо до-решти упевнила ся в тім, що хан свідомий і запеклий кат і ворог України.

Знервований хан невгавав ся:

— Обридло мені чути від тебе, Газізію, про Україну, та Українців. Здасть ся, я вже просив тебе покинути їх з твоєї голови.

— Пробач, пробач, мій владарю! Се вже в останне я повела з тобою про них розмову... — говорила Марина, придивляючись і прислухуючись, як булькотіла в калянї вода, коли хан тяг з чубука дим. — Від сього дня ти вже ніколи від мене про них не почувш. Будемо говорити про щось инше.

Але вона вже не чула, про що далі говорив хан, бо її думками опанував жах, що хан лишить ся у неї на ніч. Марина вже бачила в ньому труп і не мала сили навіть дивити ся йому в очи. В великому напруженю нервів вона ледви діждала, поки хан викурив два каляни і після того почала скаргити ся на хвороби, так що незадоволеній хан мусів іти від неї.

На другий день Іслан Гірей почав капляти і став хворіти. Через чотири дні до Бахчисараю прибули післанці від польського короля, щоб намовляти хана йти спільно з королем походом на Хмельницького, але

ханови вже так погіршало, що він не допустив післанців до себе, і ті поїхали в Стамбул до Султана.

Поки минув тиждень, хан Іслам Гірей лежав вже тяжко хорий. Він кашляв, немавчим дихати і не вставав з ліжка, а всі справи довершував найблизший до хана мурза Хамамбет.

Предчуваючи свій кінець, Іслам Гірей покликав до палацу найблизших своїх мурзів та старого свнуха і почав з усіма прощатись.

— Всемогутній Аллах, — надену промовляв він, — кличе мене до себе. Скоряюся його волі. Дякую вам всім за вірну мені службу й слухняність і хочу кожному з вас щось подарувати, щоб ви, маючи ті подарунки перед очима, по всяк час мене згадували.

Тут хан почав перечисляти, кому й що він дарує; тому найлюбійшого коня, тому сідельце сріблом коване, іншому шаблю з самоцьвітами...

— А тобі, Хамамбет мурза, — сказав хан, коли дійшла черга до Хамамбета, — як першому мейому прибічнику й дораднику, дарую я, на спомин про себе, найлюбійшу мою жінку Газізію. Не кривди її і поводи ся з нею чемно й обережно, бо вона шляхотського українського роду і дуже гонорлива...

Всі мурзи принадали навколійки до ханського ліжка і цілували його в руку.

На другий день після того хан помер, і його поховали, як годить ся по татарським звичаям.

В гаремі ханському стояв стогін і риданє. Жінки хана бідкали ся про свою долю, невідаючи, куди їх подінуть. Тільки Марина була до сього байдужа, бо всі її думки були в тому, як би подати звістку Богунуви, що тепер вона вільна і бажає утекти на Україну.

Через кілька день по Марину прийшли євнухи, щоб відвезти її до гарему Хамамбета, але вона ставила свої домаганя:

— Я піду тільки разом з своєю служницею Астарою!

— Але Хамамбетови подарована тільки ти, а не Астара, — сперечили ся євнухи.

Марина правила своє:

— Нехай Хамамбет кунить Астару. Перекажіть йому, що я не буду жити без Астари і накладу на себе руки.

Марину лишили ще на якийсь час в ханському гаремі, поки застережний ханом про завзяту її вдачу Хамамбет, відкупив Астару. Тоді разом з нею улюблена ханом жінка Газізя перейшла до Хамамбета.

Не легко розповісти про ті муки, що за останній час пережила молода жінка. Перші дні після отроїня хана вона ще жила почутєм задоволеної пімсти на ханови за себе й за Україну і те почутє заступало всі інші, але через якийсь час, коли серце вже досить ушло ся пімстою, Марина побачила, що

смертю Іслама не досягнуто ніякої мети, бо Україна і на далі буде гинути під натиском Татарів та Поляків, її ж, Марини, особиста доля буде далеко гіршою, ніж за життя з ханом. Надія на те, щоб передати Богу нову звістку та ще й дістати від нього порятунк, що далі все більше покидала молоду жінку, бо тепер, коли Татари були ворогами України, до Бахчисараю не приїздили ні козацькі посланці, ні українські крамарі. Що мине день, то Маринину душу все дуще сповала нудьга, а серце заливалося роспучкою і вона вже два рази умовляла Астару, щоб та дала їй отрути й недопустила її дістатись на зиущання ще й другому бусурманському ласуну.

Хамамбет навідувався до покою Марини, але поки що не чіпав її, бо і у бусурманів існує звичай, щоб жінки додержували якийсь час жалобу по чоловікові.

Тим часом ханом став брат Іслам Гірея, Махмет Гірей, і у Стамбулі йому було наказано, по проханню королівських послів, йти разом з польським королем на Україну і сильондрувати її до щенту за те, що Хмельницький прилучився до Москви.

Хамамбет почав збиратись в похід, і в Марини виникла думка попроситись, щоб він її взяв з собою, а там, на Україні, підчас проходів та бойовищ, утекти на волю. Тепер вже не було чого боятись, щоб прогнівати

Татарів своєю утечею, бо вони були отвергі вороги України.

З такою думкою, одного разу, коли Хамамбет завітав до Марини, вона почала в розмові з ним пригадувати, як її брав з собою хан, як вона з того радїла і як любо було їй жити з ханом в наметї.

Чарівна врода Марини, разом з її вихованнями та вдачею, вабила до неї Хамамбета ще тоді, коли він звернув на неї увагу хана, тепер же, коли молода жінка пишно розцвила ся і була вже його власністю, мурза хижко поглядав на її молоде тіло, нетерпляче сподїваючись того часу, коли скінчиться ся жалоба по її ханови. Зваживши на бажання Марини і врахувавши, що жалоба її скінчиться ся під час походу, Хамамбет згодив ся взяти Марину з собою в похід разом з Астарою і другою своєю жінкою Гафіфе.

XIX.

Придбавши собі спільником Кримського хана, польський король післав коронного гетьмана Потоцького і з ним сто тисяч війська руйнувати Поділе. Хмельницькому неможливо було заступити Потоцькому шлях, бо з Криму мов чорна хмара наступала на Україну орда, і Поділе лишило ся необороненим.

Потоцький з своїм великим військом сунув ся понад Дністром, вимагаючи від людей

покірливості до панів, але завзяті Подоляни, що шість років вже проливали кров за свою волю, знову таки не хотіли скоряти ся, не вважаючи навіть на велику силу Поляків. Вони узброїли ся хто косою, хто вилами, хто сокирою, а більшість самими дручками та ножами, і з тою зброєю обороняли свої села й міста. Певна зброя, як рушниці й шаблі, мало в кого трафляла ся, бо її вже кілька раз відбирали по Поділю Поляки, під час своїх сюди наскоків. Зрозуміло, що немаючи доброї зброї, Подоляни тисячами гинули від куль і шабель добре озброєного, комонного польського війська, а села їхні займали ся від огню польських гармат; про те роспука серця геть знищила в Подолян почуте страху, і вони не вагаючись йшли на видиму смерть.

Лишаючи позад себе пожарища й купи трупів, Потоцький дійшов до міцного замчища, Буші, де засіли шість тисяч подільських левенців та галицьких опричків. Всі вони, як і неозброєні мешканці Буші, бачили собі неминучу смерть, про те зважили за краще вмерти всім разом з жінками й дітьми, ніж датись живими до рук немилосердного ворога.

Почали ся під Бушою щоденні бойовища й штурми. Подоляни й Галичани били ся як роздратовані звірі. Всякий дбав тільки про те, щоб як найдорозше віддати своє жите; але сила була занадто нерівна і до того в

Бушу не було гармат, в Погоцького їх було більше сотні, і він громив замок бомбами.

Довго оборонці Буші давали ворогам відсіч, поки наренті Поляки, спустили воду з ставка, що захищав Бушу з одного боку, і через той ставок вдерли ся в місто. Українці почали битись вулицями, запалювали свої хати й наганяли ворогів в вогонь, перекочували вулиці рівчаками, щоб тим вигубляти ворогів, але сила брала своє і скількість оборонців що години зменшувало ся, а через якийсь час небуло вже кому змагати ся. Тоді жінки, що весь час били ся поруч з чоловіками, почали власноручно вбивати своїх дітей і самих себе, решта ж їх збила ся в льосі, де переховував ся порох, і там дружина вбитого сотника Завистного запалила бочку пороху і поховала всіх під руїнами замку.

З під Буші Потоцький повернув до Бугу на Брацлав. Щоб заступити йому дорогу на Чигирин, гетьман зібрав до Брацлаву полки Лубенський, Брацлавський та Винницький.

Невважаючи на те, що Хмельницький знав, як Богун тільки сей рік відцурав ся гетьмансько булави, він все-ж таки не діймав Богунови віри, опасував ся його і заздрів його славі. Своєю неправдиву невдячність до Богуна гетьман яскраво виявив тепер в тому, що зібрані в Брацлаві полки доручив не Богунови, а молодшому полковникови,

Мизко Дубині, признавши його наказним гетьманом. Про те Богун не був себелюбцем, не ремствував і, щоб не пошкодити справі, корив ся Дубині.

Порадившись поміж собою, полковники зважили було обороняти ся в Брацлаві, але скоро до них дійшла вістка, що Татари йдуть на необоронену Умань і мають переняти козакам шляхи до Чигирину й гетьманського війська, і через се Дубина зважив за потрібне покинути Брацлав і йти до Умані. Тут, під час перевозу через Буг, Дубину було вбито польською бомбою і за старшого знову таки лишив ся Богун.

Перевівши військо за Буг і відвівши його на дві милі від берега, Богун отаборив ся на ніч біля невеличкої річки. Гіркі думи обсіли тут завзятого полковника. Вороги чорними хмарами заступили Україну з заходу й з півдня. Новий спільник і державець України помочи їй не подавав, гетьман же, замість того, щоб обороняти рідну землю, післав двацять тисяч козаків з Золотаренком в Литву, щоб добувати литовські міста для Московського царства. Сила України розкидала ся й гинула і по Поділлю й Брацлавщині горіли міста й села від рук ворогів, а часом і самі селяни палили свої оселі, щоб не достали ся вони ворогам, і виходили після того до Дніпра і далі, на лівобережну Україну.

Як смеркло ся, Богун з Довбнею та Влу

чаком пішов відбивати ся по табору, чи чатують вартові, чи добре посковувані ланцухами на ніч вози навколо війська, чи чатує біля гармат залога і чи все у таборі наноготові на випадок несподіваного наскоку ворогів.

Був місяць грудень і ніч була морозна. Земля біліла від снігу, а на темному небі сяяв молодик, оточений безлічю зірок, що грали своїм промінем на снігових кришталах, мов на самоцвітах. На заході сонця, за Бугом, на обрії неба відбивало ся червоне полум'я пожежі, розстиляючи по снігу жовтогорячі стежки.

Козацтво ще не спало, а, пороскладавши огнища, сиділо коло них купами.

Почувши біля одного огнища бандуру та спів кобзаря, Богун наблизив ся туди. Козаки трохи розступили ся і дали місце полковникови й його товаришам.

Не старий ще, але з темними ямами замість очей, кобзар співав про Перебийноса, як той за Дашевом, під Сокирою, вигубив велику силу ляхів. Чимало поміж слухачами було ще тих самих, що ходили з Перебийносом і знали його кріваку славу, і як тільки дума скінчила ся, всякий з них почав додавати своє, чому був свідком.

Набалакавшись доволі про Перебийноса, козаки знову звернули ся до кобзаря:

— А ну, Дмитре, про Нечая! Про Нечая заспівай!

Кобзар поспідтягав струни, спробував
голоси й почав:

Ой, у Краснім на ставочку

Туман осідає,

Чатували козаченьки

У зеленім гаї.

Ой, поставив козак Нечай

Та сторожу в місті,

А сам пішов до кумоньки

Звінок риби ззісти...

Довго, довго виспівував кобзар про славного козацького лицаря, Данила Нечая, а побратим Нечая, Богун Іван, слухаючи ту думу, весь пірнув в згадки про минуло, що було всього шість років до сього, але здавалося дуже давним...

— Хто ж ще лишився живий з нас, — міркував він, — що вийшли з Січи поруч з Богданом? Перебийніс, Ганжа, Нечай, Морозенко, Половян, Мозир, Небаба, Чернота, Бурляй, Мізко-Дубина всі вже поклали свої голови за неньку — Україну... От про побратима Данила вже співають кобзарі... Чи й про мене ж співатимуть?... і чи скоро заспівають?

— Від кого ти навчився цих дум? — спитав Богун, коли втомлений кобзар спинився.

— Ні від кого не вчився! — відповів той, повернувши до Богуна своє незряче чоло. — Сам усе те бачив. Сам скрізь з ляхами бився, а як захопили вони торік мене

пораненого, та вищекли мені очі, так отсе мені Господь Милосерний так дав, що я усе що було, пригадую тай виспівую.

Кобзаря почаствовали горівкою, і він почав заїдати салом. Богун придивляв ся до співця і пригадував, що схожий на нього козак бував і біля нього в походах.

— Чи ти не Дмитро Верша? — спитав він.

— Та Верша ж! А ти хто?

— А я Богун Іван!

— Ну, поздоров, тобі Боже, що ти впізнав мене незрячого! — сказав кобзар і, знявши трохи шапку, вклонив ся Богунуви. Ти славний козак і коли помреш, то я й про тебе пісню складу. Тільки живи собі на здоровле, а Україні на славу!

— Що ж ти про мене співатимеш?

— А що мені Господь скаже! А от тільки не гнів тобі, Богуне, скажу: Нечай любийший за тебе нам був.

— Але через що саме?

— Бо веселійше з ним було. Хрба б отак в таборі було, коли б ми отсе з Нечаєм зараз стояли? Та тут би горівка, музики, танці! Земля було стогне від гопака. Те певний козак був, а ти хоч і великий войовник і лицар, та тільки не козацької вдачі: не пени, не гулявш, сумуєш чогось...

— Так уже мені Бог дав! — А чи добре ж, що Нечай так гуляв? — І сам полк головою і полк свій вигубив....

— Полягли вони, правда... про те дай, Боже, і всякому так! Чого довго по світу поневірятись? Аби слави козацької здобути!

В сю хвилину позаду почули ся голоси. Хтось питав про наказного гетьмана.

Богун підвів ся і побачив з десяток селян, узброєних хто чим.

— Що скажете, добрі люди?

— Куди ж се ти, панє полковнику, з козаками мандруєш, а нас знову на поталу неситим панам покидаєш?

— А ви звідкіля? — спитав Богун.

— З Демовки. В нас зібрало ся аж три тисячі козаків. Не хочемо ми а ні панам корити ся, а ні осель своїх покидати... будемо бити ся до останнього. Дай же нас помочи, бо чутка є, що ляхів як сарани йде!

— Не воля моя, щоб вам, брати мої, помочи дати. бо йдуть Татари на Умань, і мушу я те місто заступити, щоб на Чигирин Татарів не пустити.

— А як же ми? — бідкали ся селяни!
— До нас же з околиць люди позбігали ся. Самих жінок та дітви більше як десять тисяч зкунчило ся. Знуцатимуть ся з них ляхи: жінок гвалтуватимуть!

— Що маю чинити... — з сумом в серці говорив Богун. — Радий я сам десять раз вмерти, щоб тільки небачити нашого безголовя, але не можу я про одно село дбати, коли треба дбати про долю всеї України!

— То вже дай нам хоч ватажка! — за-

гукали селяни всі враз. — У нас нікогісінько з досвідчених козаків нема, самі несполиті!

— Ватажка дам, — сказав Богун, і обвів очима навколо, шукаючи когоб дати. — Вам треба такого, щоб радий був іти на видиму смерть.

— Дозволь, брате, мені вмерти! — вклонився Богунови старий Влучак.

— Ти хочеш піти за ватажка? А ти ж знаєш кілька ворогів?

— Знаю добре і хочу вмерти за рідний край! Покозакував я вже на своєму віку досить. Час вже й годі сказати; а то щоб часом, боронь Боже, не захворіти та не вмерти, по жіночому, на ліжку.

Защеміло в Богуну серце. Тяжко йому було з вірним товаришем навіки розлучати ся, але й непустити козака за рідний край вмерти негодило ся...

— Жаль мене за серце бере, розлучаючись з тобою, мій друже вірний, — сказав Богун. — Не віддавай же за дурницю свого доброго життя.

— А ви, — звернув ся Богун до селян, — глядіть: бережіть мого товариша, славно го на всю Україну! Заступайте його від ворожих шабель, та стійте одностайно, а як ні, то нема чого й заходжуватись до змаганя!

— Про те не турбуй ся, — відповіли селяни. — На чому стали, те й вчинемо: всі поляжемо, як у Буші полягли, а не дамо ся

живі ворогам на знущаня. Відаємо всі, що прийшов нам час... Ще вчора гріхи свої на духу снокутували.

— Візьми сотню козаків! — звернув ся Богун до Влучака. — Викликай охочих.

Селяни радіючи кланяли ся Богунуви, а Влучак зараз же виліз на віз і почав тукати на весь табір:

— Агов! Козаки молодці, славні лицарі! Хто з вас світом нудить? Ідїть до мене! Кому жите обридло, той мені буде братом! Хто хоче голову за неньку—Україну покласти, той мені найлюбійший товариш. Всі йдїть до мене!

За кілька хвилин Влучака обступив цілий натовп охочих, так що довело ся навіть мірятись, кому достанеть ся йти.

Богун зняв шапку, поцілував вірного товариша на останнє, і старий козак повів свою ватагу.

Влучак знайшов те, чого шукав. Коли через кілька день до Демовки наблизило ся переднє польське військо і почало її добувати, він з Демовцями добре його погромив і вигубив чимало ворогів, але через день до неї надійшло велике вороже військо з гарматами, запалило бомбами хати і питуром вдерло ся до села. Тоді вулицями й по хатах счинила ся смертельна січа. Українські діти засинали Полякам піском очи, жінки й дівчата обливали їх окропом, а селяни рубали сокирами, різали косами й кололи вилами.

Цілий день, всю ніч і ще півдня не вгаваючись тягла ся ся різанина, поки вулицями потекла кров, як після дощу тече вода, а труни лежали вже стиртами.

Сам Влучак на сей раз не стрілами бив ворога, а рубав ся шаблею, обстоюючи окопи, а коли Поляки вскочили вже в місто, він з козаками продрав ся поміж ворогами до церкви і обороняв її, аж поки вона зайняла ся. Тут біля пожежі, на майдані, він і поляг головою з усіма козаками, дорого віддавши своє життя.

Демівці додержали свого слова: всі вони полягли за рідний край разом з жінками й дітьми.

XX.

Прибувши до Умані, Богун поханцем почав її готувати та узброювати мешканців. На окопи, що були пороблені навкруг міста, повитягали тармати і понатягали колод, щоб кидати їх на ворогів, коли ті лізтимуть на верх; а щоб лізти було трудніше, Богун звелів носити на окопи воду та поливати нею передні стіни. Вода відразу замерзала, бо се було перед Водохрестем і були великі морози, через се окопи скоро стали мов крижані.

— Ну й хитрий же наш Богун... гомоніли поміж собою козаки, поливаючи окопи.
— І вигідає ж отаке! Ну хтоб таки його на-

думав, щоб з окопів зробити ховзанку? Саме добре тепер на громаках спускатись!

І козаки робили з криги громаки і, весело пустуючи, спускали ся з окопів в рівчаки, не думаючи про те, що може завтра по сих самих окопах вони покладуть свої голови.

Ледви успів Богун упорядкувати Умань до облоги, як з півдня, мов та саранча, висипала з ліса орда, а з заходу темною хмарою підступали ляхи. Ті й другі поєднали ся і облягли Умань з усіх боків так, що здавало ся їй гадщій небуло де пролізти і, кілько не дивив ся Богун навколо, а ні в який бік не бачив він краю ворожого табору. Ворогів було більше як двіста тисяч, у нього-ж під рукою було дев'ять тисяч козаків та пять тисяч озброєних мешканців, Уманців.

Ставши табором, Потоцький післав до козаків післанця, умовляючи їх не змагатись даремне, а піддатись на милість короля. Замість відмови Богун звелів палити в ворожий табір з гармат. Тоді Потоцький викотив всі свої гармати і почав запалювати місто бомбами, але козаки накривали хати повстями та шкірами і не давали вогню розпалити ся.

Побачивши, що бомбами нічого не вдіють, спільники на третій день пішли на окопи штурмом. Чимало Поляків і Татарів полягло від козацьких куль, поки добігли вони до рівчаків, а вже вилізти з тих рівчаків на верх окопів не судило ся нікому через слиз-

кість. Тим часом з поля ляхи й Татари сунули ся й сунули ся і у рівчаки мов весняна повінь, уливали ся нові полки.

Скоро по рівчаках не було вже місця, щоб стояти, а з поля все сунули ся полки і плигали прямо на голови своїм, бо не мали сили здержати тиснення задніх натовців. Тут почала ся по рівчаках боротьба ляхів з ляхами, а Татарів з Татарами, бо всякий намагав ся бути на верху, а не на споді, під ногами натовцу. Вороги давили один другого ногами й різали зброєю, аби не лишити ся на споді. За годину рівчаки були повні трупу й живих людей, що гинули під вагою трунів.

Загартувавши своїм трупом рівчаки, вороги лізли вже вище на вали, але через слизькість вони падали назад, ріжучись власною зброєю. Почали тоді ляхи рубати лід шаблями та робити приступки, але се брало багато часу і козаки вбивали їх з рушниць, а як бачили, що денебудь вороги долазили вже до гори, то з стін кидали колоди і всяка колода давила кілька десятків ворогів.

Потоцький та Хамамбет мурза, що кермував татарським військом, не вважали на велику страту людей, бо війська в них було більше, ніж треба, і зважили на тому, щоб хоч би як, а добути Умань і взяти Богуна в бранці. Як славно і завзято обороняли ся козаки, а все таки становище їхнє що години гіршало, бо що далі стирти лядського й татарського трупу зростали вище та вище Борці за Правду — 6

і скоро мали досягти до верху окопів і тоді б уже ніщо не перешкодило ворогам вскочити в місто і люто шіметити ся на козаках.

Побачивши, що в одному місці ляхи вже ось-ось вилізуть на окопи, Богун покликав Довбню:

— Бери, брате, шів тисячі козаків і держи тут до загину, а я вдарю на ляхів з заду.

Сам Богун взяв три тисячі вершників і, вибігши з ними за браму, гукнув:

— А ну, діти, покажемо ляхам козацьку вдачу!

Невразливість під час усієї війни та незмінна удача в бойовищах зробили те, що Богун тепер прямо грав ся з смертю і виробляв з ворогами такі несподіванки, що нікому б того і в думку не впало. Так і тепер, коли Поляки досягли вже верху окопів, счепили ся там груди до грудий з Довбнею і здавало ся зараз затоплять собою Умань, несподівано позад штурмових полків заблищало шаблями трийцять сот комонних козаків і вдарили ті козаки на них, мов блискавка з дощової хмари.

Жах взяв Поляків і, утиснуті з двох боків, кинули ся вони в рости́ч. Богунови того тільки й треба: справив він тут їм такий кривавий бенкет, що такого не було від Батогського бойовища. Угляділи Татари, що їхні снільники тікають, кинули ся й собі геть до свого табору.

Задзвонили в Умані у всі дзвони, і з

церков вийшли на майдан попи з хоругвами, щоб там зустріти й поблагословити свого оборонця славного побідника нескисленого ворожого війська, а Богун на чолі трьох тисяч завзятих козаків, вкрасуючись в червонову жушані на білому кони поміж синими козацькими чумерками, мов шиша рожа поміж васильками, минув вже уманську браму і під радісні вигуки Уманців прямував до майдану.

Два дні відпочивали Поляки й Татари після невдалого штурму, вагаючись, що почати, а на третій день підняли ся обом таборами і пішли на схід до сонця. Се дуже збентежило Богуна, бо зі сходу він сподівався на поміч гетьмана, а позаяк гетьман не знав, яка велика сила була в Поляків і що вони вже сполучили ся з Татарами, то й міг з невеликою силою ускочить спільникам до рук.

Як Богун гадав так воно правді й було: Хмельницький йшов на Умань, маючи при собі не більше, як трийцять тисяч війська разом з Москалями, що нарешті прийшли йому на поміч. Провідавши про таку велику силу гетьмана, спільники й пішли йому назустріч, щоб погромити його на шляху і недонести сполучити ся з Богунном.

Щоб перестерегти гетьмана і вратувати його й останнє українське військо, Богун знову викликав три тисячі охочих козаків, вершників, і кинув ся за ворогами. Всю ніч

і день ішов він походом Чигиринським шляхом, а на другу ніч почув як на схід сонця ревіли гармати.

Богун зрозумів, що йому не пощастило ся перестерегти гетьмана, і той, застуканий несподівано величезним ворожим військом, неминуче мусить загинути з усіма козаками, або ще гірше: дістатись ворогам в бранці, що було б смертю всієї України.

Всі сі думки, мов блискавка, опекли славного полковника і викликали в ньому шалене, нечуване завзяте: він зважив ся з трьома тисячами козаків вдарити на нечислиме вороже військо, аби счинити в ньому гармідер і тим полекшити становище гетьмана.

— Брати мої любі, славні лицарі! — звернув ся Богун до своїх козаків. — Чуєте, як на сході ревуть гармати? Там з малим військом гине наш козацький гетьман Богдан Хмельницький, що визволив Україну з тяжкого ярма. Ліпше, діти мої, нам усім тричі вмерти, а ніж допустити, щоб гетьмана було взято у бранці. Вдаримо на ворогів з заду і будемо продератись до гетьмана на поміч. Що буде, те й буде, а не покинемо товариства у пригоді і не дамо потоптати козацької слави? Чи згодні ви вмерти разом зі мною?

— Куди ти, батьку... — загуло по полю, — туди й ми за тобою! Хоч умерти, той умерти!

Кинув ся Богун на постріли і набіг на затне польське військо. Ніхто його не сподівав ся, ніхто поночі не знав і не бачив, кільки в Богуна війська. Розгляділи Поляки козаків тільки тоді, коли вони крошили вже їк шаблями.

Кинули ся задні полки в ростіч — козаки вдарили на середніх, і росточили ся на обидва боки й середні — счепили ся козаки з передними.

Продер ся Богун з своїми козаками через нечислені полки ворогів і збив в їхньому війську гармідер саме тоді, коли Поляки й Татари зовсім напосіли на Хмельницького, роздерли козацьке й московське військо на двоє і відняли вже в останнього чимало гармат. Тенер, поки Поляки били ся з Богуном, а сполохані Татари також пришили свої наскоки, Хмельницький упорядкував своє військо і, обклавши свій табор валом з мерзлого трупу, мав уже змогу дати ворогам добру відсіч.

Пять день Поляки й Татари добували Хмельницького й Богуна, але далі не витримали морозів і пішли: Поляки палили села по Поділю, а Татари розпоронили ся мало не по всій Україні забирати ясир.

XXI.

Марина була свідком всіх подій під Уманем. Як тільки вона разом з Хамамбетом

мурзою прибула під Умань, всі думки її полинули туди, за окопи, де був її мільй. А що він був там, про те говорили всі навкруги, страхаючи Богуном один другого поміж жартами.

Перед молодого жінкою стояла тепер тільки одна думка, одна мрія: утекти з татарського табору і добігти до козацьких окопів, що блищали кригою на сонці, мов кришталеві будинки в чарівній казці. Ті окопи були так недалеко, що по нїм навіть вартових було видно і добігти до них здавалося так легко... Про те догляд за Мариною у Хамамбета був далеко шльнійше ніж у хана, бо хан кохав її справжнім коханєм, вірив її, давав багато волі і навіть боявся зробити її щось прикрого; Хамамбет же, що не був ще її чоловіком, не дуже то потурав на неї. До тогож Марина була в наметі мурзи не одна з Астарою, а ще з жінкою Хамамбета, Гафіфе. Ся остання дуже не любила Марини, бо бачила в ній свою скору розлучницю і стежила за всяким рухом осоружної її Українки.

Криуючись від Татарки, Марина радила ся нишком з Астарою про втечу, але ніякого випадку до того не трафляло ся.

Через кілька день почав ся великий штурм Умані, про який вже розповідано. Земля трусила ся від реву гармат і стогнала від тупочіня десятків тисяч коней та гала су нечисленного війська. Стоячи біля наме-

ту, Марина бачила, як до блискучих, зачарованих козацьких оконів, мов морські хвилі, линули великі лави татарського та польського війська і зникали десь по рівчаках, не заступаючи сяйва крижаних стін. Серце її завмирало страхом за долю братів по крові й по вірі і рвалося полетіти туди, де точила ся горяча, козацька кров за волю рідної України, щоб самій схонити шаблю і битись поруч з славним оборонцем Умані, її коханим.

Аж ось почули ся від Умані не людські вигуки жаху і розпуки і Марина побачила, що всі натовпи Татарів та Поляків біжать від оконів, мов сполохана отара овець від вовків, а слідом за ними широкою лавою летять кінями з блискучими шаблями в руках, як один, браві й завзяті козаки, рубають втікачів по головах, шнях... плечах... А попереду всіх козаків, мов Божий гнів, розкидав смерть кремязний велетень у червоному жупані.

— Богун!... Богун! — несамовито ревіли жахливими голосами Татари і добівши до свого табору, ламали натовпом гарби, рвали намети й давили один другого, хоч козаки за ними й не гнали, а повернули на польське військо.

— Іване! — мимо волі вибило ся в Марині з грудий і вона, приваблена мужньою, лицерською красою свого милого, зробила рух бігти до нього, але до неї, помітивши той

рух, відскочив євнуч, а Астара схопила її за руку і скорійше повела у намет.

Змагати ся з собою далі Марива не мала сили і тоїж ночі зважила ся утекти з татарського табору, а щоб зробити те непомітно, вони з Астарою надумали одягтись в чоловічі татарські халати та понадівати на голови шапки Астара тогож дня купила в таборі два халати, шапки й чоботи з повбиваних Татар і криючись від євнучів, принесла їх до намету.

В вечер, коли смеркло, Марина з Астарою залізли між поли намету і почали переодігати ся на чоловіків. Руки їхні тремтіли з хвильованя і неслухали ся своїх власниць, а серця били ся так, що одна чула серце другої... Треба було поспішатись, щоб ніхто їх не застукав... Ще кілька хвиль і вони будуть на волі.

— Ножа ще дай, Астаро! — прошепотіла Марина. — Я візьму його на всякий випадок. —

Вони обидві побрали ножі, сховавши їх в холяви чобіт.

Заправивши після того де-як коси свої під шапки, жінки, мов кітки, пролізли під полою намету і почувли вже себе на вільнім повітрі, на волі, але враз дужі руки вхопили їх в залізні обійми

— Держіть, держіть! — галасувала біля них жінка Хамамбета, Гафіфе. — Кличте сюди великого мурзу!

Гафіфе давно помічала, що Марина й Астара все шепочуться і се їй здавалося непевним, сьогодні-ж вона підглянула, як Астара принесла халати й шапки і зразу вгадала, про що умовлялися і зраділа, що може згубити свою розлучницю.

Крик розпучки вибився з грудий Марини.

Її разом з Астарою привели назад в намет і прикликали туди Хамамбета.

— Вони хотіли втекти! — підскочила Гафіфе до мурзи. — Я захопила їх і вратувала тебе від зради й сорому, любий чоловіче!

— Дайте світла! — гукнув сердито Хамамбет.

Принесли світло. Жінки стояли перед Хамамбетом в чоловічому уборі з шапками на головах.

На виду невольниць вже не було ні жаху, ні розпучки — вони були спокійні. Смерть, що мала зараз зняти їхні голови своєю гострою косою, не лякала їх... Тільки сум відбивався в очах Марини... Сум за страченим життям... за розбитими мріями.

Хамамбет дивився на Марину здивовано й глузливо:

— От яка, подарована мені ханом, жінка! Захотіла до своїх гяурів — хлопів. Ні, голубко моя, цього не буде... я надіну на тебе пута!

— А ти, зраднице! — звернувся далі

гнівний мурза до Астари. — Ти так служила своїй владарю? Відтяти їй голову мечем!

Астару вхопили євнухи за руки.

— Владарю! — вшала на вколюшки Марина. — Або її помилуй, або й мені разом накажи голову відтяти. Не можу я жити без неї. Все одно я собі смерть заподію!

Тут до Хамамбета обізвала ся Гафіфе:

— Найлучше вчиниш, владарю мій, коли скараєш і її на смерть, бо все одно вона тобі зрадить!

— Ні, сій ще рано покидати землю! — сказав мурза, мимо волі задивляючись на красу Марини, що в чоловічому вбраню здавала ся ще більше чарівною.

— Молю тебе, владарю! — пришала до ніг мурзи Марина. — Я ноги тобі цілуватиму — помилуй Астару!

— Дурниця се! скрикнув Хамамбет, і показуючи на втікачок, додав твердо: молодій надіти шута, а старій відтяти голову!

— Прости мене, Астаро! Се я тебе згубила! — скрикнула Марина, ломлячи з роспуки руки.

— Прощай, дитино моя! — обізвала ся Астара вже з за намету. — Не рви свого серця Мені однаково, як вмерти...

В сю мить Марина вихватила з холяви свого чобота ножа і хотіла вгородити його собі в серце, але євнухи вхопили її за руки, відняли ножа, переодягли знову в жіноче

убране і, посадивши на софу спугали їй ноги сировцем.

XXII.

Виратувавши гетьмана з скрутнього становища і прочувши, що Татари забирають по Україні людей в неволю, Богун по згоді з гетьманом повернув ся з своїми козаками до Умані. взяв там три полки козаків і почав винищувати по Україні татарські загони та відібрати забраних в неволю людей.

Мов той оред, літав він по Київщині й Брацлавщині, звідкіля тільки мав звістку про наскок Татарів; яструбом несподівано нападав на бусурманів і вигубляв їх до ноги, або брав в бранці; дуже часто трапляло ся, що той, хто за годину до того гнав Українців до Криму батогом, сам тепер ішов з повязаними назад руками або з мутузками на шиях.

В походах та в бойовищах минуло три тижні. Налякані Богуном Татари кидали ясир і тікали на південь. У початку четвертого тижня Богун дістає звістку, що один найбільший татарський загін з великою кількістю невільників перейшов за Буг. Не гаючись, козацький ватажок післав Довбню з сотнею козаків вистежити той загін, сам же з трьома полками посунув ся слідом за ним.

Над вечер другого дня Довбня повернув ся і розказав, що великий загін Татарів

сильондрував Саврань, набрав ще ясиру і роставував зя біля Саврані табором, упорядкувавши невільників. Розпитавши Довбню, де і як саме стоять Татари, Богун приїмо з походу направив полковника Глуха з Уманським полком стати в лісі, на східньому боці Бугу, проти Саврані, а сам з останнім військом перейшов на західний бік Бугу і обійшов за ніч Саврань з півдня, вистежив за нею татарський табор і, як тільки почало свитати, мов вихор, налетів на Татарів, витолочуючи кіньми тих, що ще спали, і рубаючи тих, що вже прокинули ся.

В таборі збив ся нечуваний гармідер. Татари натовпом кинули ся до коний, що пасли ся косяком отдалеки, але кілька сот козаків вже зайняли татарський косяк, і переймаючи тих, що бігли до нього, в пень їх рубали. Побачивши, що коний вже не добувають, Татари намагали ся тікати пішки на південь, але тут їх так само чекали козацькі шаблі і за півгодини все поле біля Саврані вкрило ся татарським трупом.

Про ясир тепер Татарам годі вже було й думати, всякий ратував самого себе, і козаки вже розвізували бранців, а ті падали навколюшки, прославляючи Милосердного, що зглянув ся на їхню недолю.

Дуже мало кому з Татарів пощастило вихопитись з табору й уникнути козацької шімети; тільки ті виратували ся, чії коні стояли на пригоні біля наметів та возів; всі о-

станні бусурмани, побачивши, що на південь їм нема шляху, кинули ся до Бугу, намагаючись переходити його бродом, але тут саме вибіг до берега Глух з своїм полком і вдарив на Татарів з того боку. Жах обхопив тоді бусурманів, і, спавши навколошки, вони просили про милосердя.

Богун лютував сьогодні, як ніколи. Він смагував смерть бусурманів, помстаючись разом і за зраду козакам хана Іслама Гірея, і за загублену долю своєї нареченої, і за руйну України, але коли йому сказали, що біля річки Татари вже покинули зброю і просять милосердя, він зараз кинув ся туди, щоб причинити різанину. Його сивий кінь хутко ніс свого славного вершника попри намети й гарби спорожнілого ворожого табору до Бугу, красуючись перед іншими кіньми, немов розуміючи, що його владар найголовніший і найславніший тут за всіх, але враз могутча рука Богуна примусила його стати на місці: від одного з наметів Богун почув своє ім'я „Іване!” Хоч не голосно пролунав той поклик, але Богун пізнав той голос, що поклик його: то був голос його милої, його нареченої Марини

Раптом повернувши коня на поклик, Богун побачив Марину, що мов пташка з перебитим крильцем, то вставала з землі й простягала до нього руки, то знову падала до долу.

Він зіскочив з коня й кинув ся до неї.

Марина бліда, як смерть, впала йому на груди, заливаючи свого милого горячою кровію, що цівкою вибивала ся з її грудній.

Татарський загін, що його тільки що розбив Богун, належав мурзі Хамамбетови. Як тільки в його таборі збивсь гармідер і він побачив, що козаки заняли його косяк, татарський хижак зразу зрозумів, що його військо загинуло і, щоб нескочити козакам до рук, йому треба тікати, як найскорше. Зваливши се, Хамамбет з кількома мурзами скористав ся з того, що коні їх стояли на пригоні в самому таборі, скочили на тих коний і кинули ся тікати, але раніше вони владсторучно покололи ножами своїх жінок, щоб ті не достали ся живими ворогам.

— Голубко моя, нещасна! — промовив Богун, невдержавши сльози, що впала з очий на голову Марини. — За що ти прийняла такі муки?

Він післав до річки Довбню, щоб припинити там різанину, а сам поніс зомлілу Марину знову в намет, поклав на подушки, розрізав пута, що глибоко в'їли ся у її ноги, і покликав до пораненої знахаря.

Через якийсь час в намет до Богуна надійшли полковники Пушкаренко та Глух. Вони обчисляли здобутки славного бойовища: живих Татарів захоплено було в бранці дві з половиною тисячі, вбито ворогів було більше трьох тисяч, коний захоплено бу-

ло біля сім тисяч, а кільки було визволено невольників, того ще не обчислили, хоч уже й нарахували більше, як десять тисяч. Крім всього того, захоплено було біля сотні возів, навантажених срібними та золотими річчями, награвованими Татарами по Україні.

Маринина поразка була не смертельна і того ж дня, коли поразка була добре перевязана, Богун вирядив свою наречену санками до Румань, щоо там у сімі полковника Глуха вона вилежала, поки поразка загойть ся; сам же він, піславши татарських бранців гетьману в подарунок, знову подав ся переймати татарські загони, та визволяти бранців і громив орду доти, поки не лишило ся на Україні жадного бусурмана, та ще й Сіркови на Січ запорожську післав звістку, щоб переймав орду в Дикому Полі.

XXIII.

За невеликий час Україна знову стала вільною у найбільших своїх межах, разом з Покутем, Галичиною й Забужем. Стало ся се через спілку Хмельницького з королем Свейським та королем Семигородським. Спільники обступили Польщу з трьох боків і козаки разом з спільниками опанували Львовом, Краковом і Варшавою, сам король польський мусів утекти під захист австрійського цісаря в Відень.

Польща майже не існувала і, завдяки

тому, нашів зруйнована Україна хоч нарешті тепер мала надію скільки років відпочити.

Богун прибув з походу до Умані. На ганку будинку полковника Глуха його радо привитала чарівної вроди молодиця, вбрана в коштовне, сріблом гафтоване українське убранє, з червоними коралями та перловим намистом на білій шії.

Та молодиця була Богунова наречена, Марина, а все її убранє складало ся з його подарунків, що полковник вислав їй з походу: з Перемишля й зі Львова.

Богун тут же на ганку взяв Марину у свої обійма і з щирим серцем почав цілувати, але вона, вся засоромлена, видирала ся з його рук, а щоб не образити його тим, скорше почала запрошувати до світлиці.

Тепер, ставши вільною, Марина почувала, що не має права важити на Івана, як на свого нареченого.

— Іван був моїм нареченим, — міркувала Марина, ще задовго до його приїзду, — се правда, але те було ще тоді, коли я була дівчиною. З того минуло сім років... Та яких довгих років... Скільки за ті роки я перебула, перестраждала... Я не дівчина тепер, а вдова, що була бусурманкою... Нарешті я злодійка... Чи годить ся ж після всього того мені важити на славного українського ватажка?

Через такі міркування Марина тепер зда-

вила своє серце і, поки вони увійшли у покій, примусила себе поводитись з своїм нареченим тільки як з стародавнім приятелем.

Богун зразу помітив і зрозумів, які думки сновили Маринине чоло і яке почуте обхопило її душу. Він згадав, що молода жінка тільки примушує себе бути такою, бо знав про її до себе коханє, і, щоб враз підняти свою наречену з непевного становища, взяв її по друзяцькому за руку і почав говорити навпрямки:

— Тепер, Мариночко, коли Україна вільна від ворогів, здаєть ся ми маємо право подбати про свою власну долю. Ми так довго сподівали ся її, що тепер маємо право й невідкладати на далі свого щастя. Чи не пішли б ми завтра ж до церкви шлюб взяти, як що тільки ти не важиш мене за дуже старого для себе? Що ти мені на се скажеш?

Марина зблідла на виду. Її доводило ся говорити не те, чого бажало її серце і до чого линули думки, і вона не мала сили дивити ся у очи тому, кого кохала, бо знала, що тоді вона не буде владна над собою.

— Ні, Іване, — журливо оповіла Марина, — спасибіг тобі за твоє щире серце, але те, що ти був колись моїм нареченим, не накладає на тебе обовязку брати зо мною шлюб після всього того, що було.

— Що ти говориш, Марино? — пригніченим голосом спитав Богун. — Який тут

обовязок? Неначе ти не знаєш, що я кохав тебе увесь час, що нудів ся без тебе і тільки в оойовищах знаходив собі розвагу? Як сонечка ясного, сподівав ся я сього бажаного часу, коли ми з тобою поєднаємо ся, щоб більше не розлучати ся до віку!

— Ти не будеш зо мною, Іване, щасливий, бо я не можу дати тобі тієї чистоти першого кохання й дівочтва, що їх повинна принести своїому молодому всяка дівчина. Я удова бусурмана.

— Не згадуї, Мариночко, того, що було. Воно минуло ся й не вернеть ся. Все, що ти робила, було з моєї згоди і за ради щастя України. Душа ж твоя лишила ся чистійшою за сльозину. Вона, твоя душа, мені потрібна, щоб зеднати її з моєю.

— Душа, ти кажеш, чиста?... Ти ще не відаєш... Душа моя чорна, як паща пекла. Я злодійка. Я отруїла Іслама Гірея за його зраду Україні.

Марина говорила се пригнічено, жахливо, Богунови ж відразу стало чогось дуже весело.

— Невже правда, Мариночко? Ну й завзята ж ти!... Але мене сим не налякаєш...

Він обняв її за стан і, пригортаючи до себе, казав далі жартобливо:

— Я не бою ся отрути, Мариночко!... Мені ти не даси її, бо ти мене кохаєш. Ну, глянь же на мене, моє сонечко... Усміхнись

скорійше... Куди ховаєш від мене свої ясні очі?

Він горнув молоду жінку до себе і зазиравав їй у очі. Тепло його тіла доходило Марині до серця і сили кидали її...

— А все таки, Іване, обміркуй... — почала вона нерішучо.

— Мовчи, мовчи!... — затулив він їй рота. — Я здобув тебе мечем в бойовищі з Хамамбетом мурзою. Ти моя бранка і повинна корити ся моїй волі! А воля моя у тому, щоб ти була моєю дружиною.

Сили більше не було... Марина схилилась на могучі груди свого милого.

— Скоряю ся, мій любий... мій бажаний!...

XXIV.

Після шлюбу молоді поїхали до Винниці, бо Богунів Винницький полк знову стояв в своїйому місті. Проживши там тільки один тиждень, Богун налагодив ся оглянути землі свого полку, щоб дати їм лад і в ту подорож взяв з собою й дружину.

Богато міст та сіл по Винницькому полку трафляло ся поруйнованих та повалених. Богато людей покинуло свої оселі та подали ся за Дніпро на Слобідську Україну, а слідом за ними збирали ся туди ж і цигани. Натрафивши на такі села, полковник умовляв селян не покидати скроплену сльозами і кро-

вію предківщину і не йти в чужі краї, а тим з селян, в кого були поруйновані оселі він давав гроші на нове господарство.

З міст, що лишили ся цілими та у достатку, полковник збирав податки і передавав гроші тим, хто лишив ся без нічого; на ті ж землі, що були зовсім покинуті, він переселив з міст таких, в кого зовсім не було землі, і таким чином знову залюдисрав спустошену країну.

Марина була без краю щаслива оглядати свою рідну країну, розшитувати людей про їхнє лихо і давати їм поміч і захопила ся працею свого чоловіка навіть більше за нього самого.

Проїздивши по Поділю все літо і вертаючись вже до Винниці, молоді заїхали на свої предківські маєтки, відібрані колись панамі.

Марина ще з далеку пізнала надбережжя кручі річки Бугу, що біля них жила мамою і по тих кручах знайшла, де стояла оселя батьків. Від тої оселі лишив ся тільки смітник та купа цегли, все ж оселяне було зруйноване й попалене. Про те які дороги були ті руїни для Марини! Вона ходила навколо них, придивляючись до землі, що на ній колись бігала маленькими ногами. Всякий горбочок землі або ямка викликала в душі молоді жінки цілу хмару далеких згадок, переносючи її у щасливі, залиті сонечним

преміям, дитячі роки з ласкою матері й батька.

Нарешті Марина побачила й живого свідка свого дитинства — то був сад. Він жив і зеленів ще й тепер, тільки порідшав, постарів, заріс лободою і дивився на Божий світ як старий дід, покинутий своїми дітьми без догляду.

Побачивши повні сліз очі своєї любові дружини, Богун взяв її за руку:

— Хочеш, Мариночко, я збудую тут хатку і будемо на те літо тут жити?

Марина глянула на чоловіка вдячними очима.

— Мені здасться, що я з того була б ще щасливішою!

З подорожі молода жінка повернула ся до Винниці з задоволеною й заспокоєною душею.

У щасливому життю молодих минула осінь і зима, по весні ж Богунови довело ся знову виступати в похід, тільки вже не на Поляків, що сиділи тепер тихо, а на Татарів, що знову з'явили ся на Поділю.

Коли Богун вбрав ся вже у свій червоний жупан, Марина принесла кашпучок з своїм волосем, той самий, що його Іван носив на грудях вісім років і зняв тільки після шлюбу.

— На що ж, Мариночко, його тепер надівати? Адже ти моя тепер, моєю й будеш!

— говорив здивований полковник.

— Надінь, надінь, мій любий. Він обереже тебе від смерти й поразить, як всі вісім років оберігав.

— Він оберігав?

— А ти гадав, що таке твоє щастє? Чи можливо ж людині бути в таких бойовищах, по яких ти був, кидатись, прямо в обійми смерті, як ти кидав ся, і лишити єя вісім років цілим? Се волосє, що я передала тобі в Бахчисараї, було замовлене небіжкою Астарою і через нього тільки ти й живий досї.

Богун жартуючи покешкував з Марининих забобонів, але, щоб не хвилювати її дурницею, надів кашшучок на груди.

Татарські зағони, що набігли на Поділе, були не великі. За кілька тижнів козаки виравили ся з ними і, загнавши на Бужак, повернули ся до Винниці.

Минуло кілька років. Польські пани не сміли й очий показати на Поділе, а як коли небудь якийсь пан і насмілював ся до своїх колишніх маєтків, то Богун його зразу виряжав назад, не звертаючи уваги на які б небуло прохання, навіть самого короля.

Тимчасом гетьман Хмельницький тяжко занедужав і, зібравши перед смертю раду, просив козаків обрати нового гетьмана. Він радив обрати або Київського полковника Ждановича, або Переяславського Тетерю, або Полтавського Пушкаря, або вій-

ськового писаря Виговського. Про Богуна він не згадав, може, через те, що не любив його, а найбільше мабуть через те, що Україна була тогочасно під рукою московського царя, Богун же у свій час зрік ся присягнути цареві.

Старшина козацька знала, що старому гетьманови бажано було, щоб після нього гетьманував його син Юрась, і вона намовила козаків обрати за гетьмана Юрася з тим, щоб поки він дійде літ, усіма справами заряджував військовий писар Виговський.

Богун ще з Переяславської ради не бував в Чигирині і не брав участі в військових радах, бо подорож до Чигирину була далека, Поділе ж завше було небезпечне від ворогів. Сам він не мав ніякої охоти брати до рук гетьманську булаву. Йому було найбільше оберігати велью свого рідного Поділя, до того ж він знав Виговського за дуже освічену й розумну людину і був певний, що той не зрадить України і не знищить здобутої самим народом волі.

Марина в сьому з ним не погоджувалася. На її думку тільки її чоловікови годилося взяти до рук після Хмельницького гетьманську булаву, бо все велике повстання й всі бойовища відбули ся на його плечах і вибір гетьманом Виговського зворушив й образив молоду жінку. Про те сей випадок не перешкодив тому, щоб жите Богунів тягло ся да-

лі так само щасливо. До Винниці, правда, надходили вісти про те, що на Україні почали ся сварки, що полковники не хотіли корити ся гетьманови, що Полтавського Пушкаря Виговському довело ся навіть силою здавити, але сам Богун, сидячи далеко від гетьманського міста, не брав участі в тих сварках і на початку він не надавав їм великої ваги і не дуже турбував ся з того.

— Посварили ся, побють ся, тай знову погодять ся! — заспокоював він свою дружину. — Козак без війни не може... Не має ворогів — поміж собою бють ся... Се вже така козацька вдача.

Старого полковника далеко більше турбувало те, що Марина почала хорувати. Та поразка, що зробив Хамамбет, почала нагадувати про себе. Марині часто кололо в грудях, вона кашляла й дуже легко застуджувала ся.

Так минуло в шлюбному житю Богунів вісім років. Сам Богун став зовсім вже сивий, хоч був ще кремязний і досить жвавий. Марина ж, хоч і була далеко молодша за нього, зовсім знесилила ся своєю хворобою і тільки під добру годину виходила на повітря разом з своїм чоловіком.

В 1662 році до Винниці надійшла звістка, що Україна зовсім розділила ся на двоє і на правобережній Україні вибрано за гетьмана полковника Павла Тетерю. Ся вістка дуже збентежила Богуна, бо поділене, Укра-

їни загрожувало її волі. Марину ж вона ще дуще ооурила, ніж колишня звістка про вибір Биговського, і вона почала умовляти чоловіка покинути зовсім військову службу.

— Ти, Іване, віддав Україні свої молоді літа і свою міць, тепер же, коли ти постарів, то маєш право подбати й про власний спокій.

— Я послухав би тебе, Мариночко, колиб був певний, що Україна лишить ся вільна на завше і що на її волю ніхто не здиме руку; про те такої певности нема, і через те, поки сила мені сісти на коня, я буду обороняти волю свого народу.

— Так глянь же, кому ти мусиш корити ся! — хвилювала ся Марина. — Кого повинен слухати? Якогось Тетерю, що тільки й відомий став людям через те, що одружив ся з дочкою гетьмана!

— На те була воля воля козацтва, щоб обрати Тетерю за гетьмана, і я повинен йому корити ся.

— Воля козацтва — ти говори? Роснитай козаків, що прибули з Чигирину... Вони скажуть тобі, чия то була воля... Воля тої горівки, що Тетеря викочував козакам десятками кухов, та тих грошій, що він роздавав. Хто про Тетерю чув під ті часи, коли ти з Хмельницьким віддавав своє жите за Україну та здобув козакам невмирущу славу?

З хвилювання Марина почала кашляти

і в неї пішла з горла кров. Наляканий Богун взяв її на руки й, віднісши на ліжко, почав заспокоювати, кажучи, що скоро він вчинить її волю, покине полковницький уряд і виїде жити на хутір.

Після сього випадку Маринина хвороба пішла хутко до свого сумного кінця. Вона вже не встала з ліжка і танула, як свічка. Богун бачив недалекий кінець своєї любої дружини, і серце йому розривалося, але ні один з знахарів, що викликав він з Київа й Львова, не заради хорій і на крихту.

Через кілька місяців до полковника прибув від гетьмана післанець з листом. Прочитавши того листа, Богун зблід на виду, а далі з обуренєм вдарив кулаком по столі. Знаючи свого чоловіка за дуже спокійного, Марина догадала ся, що в листі є щось непевне, і попросила показати їй листа. Богун схаменув ся, зрозумівши, що вчинив необережно, але було вже запізно: непоказати Марині листа тепер виходило б роздратувати хору і зробити їй велику прикрість. Богун мусів дати їй лист.

В листі гетьман Тетеря повідомляв Богуна, що підписав з польським королем на вічні віки згоду про те, що Україна знову приєднується до Польщі, як рівний до рівного, мусить мати своє вільне козацьке військо й старшину, а позаяк козаки й Поляки тепер уже не вороги, а сільники, то на У-

країну відліи вернути ся польські нани й осісти на своїх маєтках.

В кінці листа Богунуви наказувало ся не тільки не чинити панам ніяких перешкод, а навпаки сиріяти тому, щоб вони осіли на своїх маєтках, а як часом де-небудь селяни не покорають ся панам, то примушувати їх до того узброєною рукою.

Марина з жахом в очах кілька разів перечитувала гетьманського листа, немов недоймаючи віри своїм очам; далі вона перевела очі на свого чоловіка, скрикнула щось не своїм голосом і впала на подушку, заливаючись кровію.

— Мариночко, Мариночко заспокій ся! — кинув ся до неї Богун. — Я не виконаю сього наказу. Тепер я бачу правду твоєї думки, що неможливо корити ся всякому пройдисвіту, що єдиним підписом своєї зрадливої руки може знищити здобутки довголітньої кривавої народньої боротьби!

Але Марина вже не чула свого чоловіка: смерть вже брала її у свої цупкі холодні пачури...

Через два дні Марина лежала на столі, вбрана в те саме убранє, що в ньому зустріла колись свого нареченого в Умані, на передодні шлюбу. Посивілий за сі дні Богун стояв біля трумни тої, що дала йому таке недовге щастє і покинула його старого доживати віку самотним.

Старий полковник молив ся і в своїй мо-

литві просив Бога післати йому як найскорше смерть, щоб швидше зеднати ся на тім світі з своєю нещасною дружиною; тільки смерть не на ліжку, а лицарську, з шаблею в руці, як годить ся козакови. В сю хвилину він згадав, що в нього на грудях Маринине волосє, те саме, що, як вона говорила, захищає його від такої смерти, якої саме він і бажає... І хоч не діймав старий козак віри замовленням, але зняв з себе кашпучок з волосєм і поклав його на трумну.

Скоро після того до полковничих горниць прийшли пош і понесли небіжку до монастиря над лубу їй річку Буг, бо Богун невідмінно хотів поховати свою лубу дружину там, де він колись цілий місяць з славою обороняв ся від польського війська.

XXV.

Минув ще якийсь час в сумному самотньому житю славного Винницького полковника. Тепер єдиною близькою до нього людиною лишив ся такий, як і він старий побратим його Довбня. З ним Богун і жив в одній хаті і радив ся в справах. Час, що минув від смерти Марини, опріч журби за нею, дав старому полковнику ще багато прикрого. Польські пани, покладаючись на умову короля з Тетерею, посунули на Поділе, Богун же виряжав їх назад і по всіх сотнях свого полку сповістив, щоб непускати панів

на Україну узброєною рукою.

Тетеря слав йому накази з погрозами, але Богун робив своє.

Тоді, щоб вгамувати упертого Винницького полковника, Тетеря прислав йому наказ їхати до Паволочі і бути Паволоцьким полковником, Винницький же полк доручив слухняному своїому прибічникови.

Сей лукавий універсал Тетері вразив Богуна в саме серце і, коли б тільки була жива Марина, він запевне зовсім покинув би службу; тепер же, лишившись бурлакою, він не наважився покинути працю і з великим болем і нудьгою в серці мусів попрацятись з полком, що ним керував п'ятнадцять років, і їхати в Паволоч. Про те й там Богунови не довго довелося пробути, бо в осени він дістав наказ іти з усім своїм полком до Білої Церкви, бо, як сповіщав Тетеря, Україна в спілці з Польщею починає війну з московським царством, що порушило Переяславську умову.

Богун зібрав свій полк і пішов в похід.

В Білій Церкві старий полковник побачив багато новин. Навколо гетьмана майже зовсім не було українських та запорожських козаків, а все крутилися панки тай наймане, охоче військо, що звалося зтяжним і складалося з Німців, Угорців та Поляків. Стародавні, козацькі звичаї, що панували за часів Богдана Хмельницького, тепер зникли, і в гетьманських покоях все відбувалося по

ганському на польський зразок, сам же гетьман намагався вдавати з себе короля.

Росконі й ніха, що були навколо Тетері, не спинили Богуна, і він під час першого побачення висловив йому свою догану.

— Що ж се ти робиш, пане гетьмане? Ми з славної пам'яті тестем твоїм, Богданом, все жите своє билися з ляхами за волю України, і річки рідної крові пролили, поки визволили її з панського ярма та спорожнили від польського війська, а ти отсе знову напустив в рідний край наш польського війська та ще хочеш і панів напустити, щоб знову ярмо на людий наших надіти. Не по правді ти, гетьмане, чиниш і не про Україну дбаєш, а, мабуть, про власну свою користь!

Тетеря не звик, щоб з ним так говорили. Він аж позеленів з образи, але вдержав себе і, вдаючи байдужого до того, що почув від Богуна, відповів глузливо:

— А тобі любіщі Московці? Пробач, полковнику — я не знав того. Коли б був знав твої бажання, то поєднав ся б з Москвою.

— Даремне глузуєш, пане гетьмане! Мені однаково чужі: й Поляки, й Московці. Мені любі славні українські козаки, і на їхню силу та міць українського люду годить ся гетьманови спирати ся, а не на чужинців.

Тетеря далі не сперечав ся, але взяв собі на серце пімстити ся за образу і збути ся упертого полковника, що сміє не корити

ся його наказам та ще й повчати його, як треба гетьманувати.

Через кілька день до Білої Церкви прибув польський король з своїм військом і разом з гетьманом та козацькими полками рушив за Дніпро. Снілка з тими, з ким шістьнайцять років воювали, дуже дивувала на Україні всіх козаків та селян, і скрізь було чути гомін незадоволення з того.

За кілька тижнів снільники дійшли вже до Глухова, маючи думку йти звідси далі, в московські землі, але Глухівчани разом з кількома сотнями козаків, що там стояли, не схотіли впусити ляхів в місто і почали змагати ся.

Таке становище Тетеря визнав саме підходящим для своєї німсти. Не наважуючись нічого зробити Богунови, щоб не обурити проти себе козаків, він намислив збути ся небажаного йому полковника з допомогою короля. З тою метою він передав козацьке військо Богунови, як наказному гетьманови, а сам вернув ся з під Глухова до Білої Церкви, що звідти написати королеви на Богуна наклеп.

Одного вечера, після того, як Поляки вже кілька разів штурмував Глухів, а Глухівчани всякий раз давали їм відсіч, Богун та Довбня сиділи біля полковницького намету та курили люльки.

— Чув ти, брате, звернув ся Богун до

побратима, — якого я сьогодні дістав наказу від короля?

— Як скажеш, то почую... — спокійно відповів Довбня.

— Щоб я з козаками добував завтра Глухів разом з ляхами!

Довбня здивовано виїняв люльку з рота.

— Та там же наші, козаки!

— То ж то бо й є, що наші козаки! Так ото ж король хоче, щоб ми самі своїх братів вигубляли, бо тоді, бач, йому легше буде нас осідлати!

— А не діжде католик проклятий! Адже не діжде, Іване? Ти того не вчиниш?

— Зрозуміло, що не вчиню. Я радий би Глухівчанам помочи дати, а не бити на них. І що воно таке повело ся на Україні? Хто кому спільник, а хто кому ворог, я тепер ніяк не розберу. Ляхи, що завше були нашими найлютішими ворогами, тепер, як гетьман говорить, наші спільники; у Глухові сидять наші брати, а гетьман говорить, що то наші вороги. Зажили ся, брате, ми з тобою на світі, через те й не знаємо, на яку ступити. Час нам на той світ виряжатись.

— Та що й казати? зажили ся ми на світі та ще й здорово! от під Глуховом, глянь, кілька зараз козацьких полків зібрало ся, а чи ти ж хоч одного бачив з тих славних товаришів, що вийшли колись разом з нами та Богданом з Січи визволяти Україну?

— Жадного не бачив! Хиба може й є ще такі, що були під ті часи зовсім ще молоді, а з товаришів наших нема нікого. Всі вже полягли... Всі вже спочивають... І щасливійші вони, брате, за нас, бо знали, що клали голови за волю України, а ми з тобою тепер і не вгадаємо, за що поляжемо, бо вже не вороги нищать волю України, а свої гетьмани.

На другий день Богун не виконав королівського наказу: не подав помочи Полякам, коли вони штурмували Г'луків, і Г'луківчани так погромили Поляків, що король мусів зняти облогу і йти за Десну.

На поході він зібрав своїх прибічників на нараду з приводу неслухняности наказного гетьмана Богуна. Ставитись ворожо до козацького війська король бояв ся, бо становище Поляків і без того було скрутне від Москалів.

— Богун — се найбільше запеклий наш ворог! — скаржив ся король під час наради. — Він ще за часів Хмельницького не пускав наших землевласників на їхні українські маєтки і тепер не слухає свого гетьмана, чинить те ж саме і навіть мені не хоче корити ся.

Між ріжними породами про те, як вгадувати непохитного козацького ватажка, королеви найбільше подобала ся вигадка лоронного гетьмана Чарнецького, щоб прикликати Богуна та його підручних на нараду

до короля, заарештувати їх в польському таборі і потайно від козаків розстріляти, як бунтарів; про те король вагався так вчинити, бо боявся, щоб козаки не підстиглися за свого улюбленого полковника.

Саме під той час до короля прибув післанець з листом від Тетери, і в тому листі гетьман перестерігав короля, ніби то Богун хоче при нагоді передатися на бік Москви і з допомогою московського війська захопити навіть самого короля в бранці.

Король дуже зрадів, діставши такий лист від гетьмана, бо тепер, скаравши на смерть Богуна, можливо було звернути все на гетьмана. Прочитавши сей лист всім, що були на нараді, король вже не вагаючись припоручив Чарнецькому облагодити справу з Богом так, як він пропонував, вживши всіх заходів до того, щоб козаки не довідалися про те, куди подівся Богун.

Через кілька днів, недалеко від міста Новгород Сіверського та від річки Десни, в таємному закутку віковичної діброви, стояв привязаний до великої ялини славний козацький ватажок Іван Богун. Поруч нього, привязаний до другої ялини, стояв побратим його Довбня, а трохи одалеки від них купою стояли польські пани з своїм коронним гетьманом Чарнецьким.

Спокійно й неначе з призи́рством, але без найменшого страху дивився Богун на своїх відвічних ворогів, польських панів,

що набивали рушниці йому на смерть. Його з погорда підняте, суворе й на віки запалене вітрами обличчя, украшали довгі, білі як сметана, вуси та пишні й рясні брови, що збіглися до самого переніся, і вся постать оборонця волі України в порівнянню з його ворогами була така велична, як велична правда перед подіями неправди.

— Оттакої, полковнику, діждались ми з тобою смерти... — обізвав ся до побратима Довбня. — Мов злодіїв нас повязали та постріляють, немов старих, знесилених шкап!

— Не наші голови, брате покриє сором, а їхні — відповів Богун. — Помирати нам вже час і за житєм я не сумую, а от що красне моє серце перед смертю: що не бачить нашої смерти товариство і ніколи не довідається, куди поділи ся Богун та Довбня. Ніхто не розкаже дітям та онукам, якою лукавою зрадою узяли нас пани і як катували. Не заспівають по Україні про нашу смерть кобзарі, як виспівують про смерть Баиди. Не чая та інших, і помре наша слава, як і ми помремо, не лицивши по собі сліду нащадкам на науку.

— Ну, попрощали ся ви вже з житєм? — обізвав ся до козаків Чарнецький. — Спокутували гріхи?

Очи Богуну заграли з під сивих брів глузлигим вогнем, а уста усміхнули ся.

— Пане Чарнецький! Бач, який ти тепер смілий та грізний, коли я привязаний

до ялини... А чому ти не вийшов до мене на герць під Монастирищем, коли я викликав тебе по лицарському?

Чарнецький насунив ся. Він був людиною відважною і поважав старого козацького полковника за його лицарство та войовничий хист, але Богун був ворогом Польщі, і сього було досить, щоб Чарнецький шукав його смерті.

— Чому не взяв гетьманської булави, коли король доручив її тобі? Чи розумно ж ти вчинив?... Не взяв ти, взяв Тетеря. Присягни зараз на підданство королю та на вірну йому службу, і я верну тобі волю!

— Не на те я, гетьман коронний, увесь свій вік з вами воював, щоб на старість вам присягати. Вільним я був, вільним і вмерти хочу.

— Ну, се твоє діло. А все таки скажу тобі, що хоч ви козаки й не присягайте нам, а як були ви нашим бидлом колись, так і знову будете.

Товариші Чарнецького зареготали:

— Віват ясновельможному! Будуть бидлом, будуть!

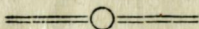
— Брешете, собаки! — гукнули разом Богун і Довбня. — Не діждуть і нащадки ваші, щоб козаки бидлом польським були!

Напружили ся з серця козаки, щоб порвати мотузки на руках та кинути ся на ворогів своїх... Навіть ялини затрусили ся від їх могутого поруху, але Чарнецький махнув

укою до своїх товаришів, і в туж мить пролунало більше десятка пострілів. Відгукнулися ті постріли луною по закутинах темної діброви і зашуміли по розлогих вітях віковичних ялин... Геть кинулися налякані пострілами звірі та птахи від поганого місця, де скоїлася ганебна подія, і знову в діброві стало тихо, як у домовині.

Схилилися до грудий сиві голови українських богатирів, погасли їхні очі, а могутні, волелюбні душі їхні полинули в горішне царство шукати правди на тім світі.

К О Н Е Ц Ь.

И 5903

и 59.033

eg

И-59.033